

H. SEPP

EESTI LINNAD
JA KAUBANDUS XVIII SAJ.
JA XIX SAJ. I POOLEL

AKADEEMILISE KOOPERATIIVI KIRJASTUS
TARTU, 1937

24563

VIII. Linnad ja kaubandus XVIII sajandil ja XIX saj. I poolel.

Eesti ala linnanduse ja kaubanduse allakäimine Põhjasõja tagajärjel.

Ühes maa laastamisega hävitati Põhjasõjas ka suurem osa meie maa linnu. Tartu vallutasid venelased 1704. a., pidasid siis linna elanikkonda 4 aastat peaaegu piiramis seisukorras ja viisid kodanikkonna 1708. a. veebruaris Venesse; linn ise hävitati tulega. Narva kodanikkond viidi 1708. a. märtsikuus samuti Venesse. Rakvere, Viljandi, Paide rüüstati 1703. a. Šeremetjevi väesalkade poolt, kelle all kannatasid veel Põltsamaa ja Karksi. Valgat rüüstati 1702. a., Kuressaart 1710. a. Linnade elanikkond hukkus või paisati võõrsile. Lõpptöö tegi 1710. a. katk, mis hauda viis suure osa Tallinna ja Pärnu elanikkonnast. Kõige selle tulemuseks oli, et Eesti ala, kui maa Vene alla läks, oli ligikaudu surmale suikumas.

Toibumine oli väga raske, sõltudes maa aeglasest kosumisest. Juba Rootsi ajal olid meie linnad nii kaubanduse kui tööstuse arendamisel väga tunduval määral seotud olnud eeskätt maaga. Sisse- ja väljaveol ja sisekaubandusel baseerusid merilinnadest enam-vähem täiel määral Pärnu, Kuressaare ja Haapsalu; samadel alustel põhines oluliselt ka Tallinn, kuigi siin, nagu veel suuremal määral Narvas teatavat osa etendas ka transiitkaubandus Vene väljaveo näol. Viljandi, Paide ja Rakvere siselinnadena põhinesid peamiselt sisekaubandusel. Enne Põhjasõda oli Eesti ala peamiseks väljaveokaubaks olnud vili, mille produktsioon sõja tõttu oli väga tugevasti langenud ja mille peatset tõusu polnud lootagi. Loomulikult kajastus siis maa majanduslik nõrgenemine õige tugevalt linnade elus.

Ka Vene transiidi tingimused halvenesid, hoolimata Eesti ala poliitilisest liitmisest suure Vene riiklõnnaga. Vallutanud Ingeri, oli

Peeter I asutanud 1703. a. Neeva jõe suudmele Peterburi, mida ta püüdis arendada ka Vene tähtsamaks kaubasadamaks. Selle eesmärgiga käsutas ta Põhja- ja Kesk-Vene aladelt rea kaupu Peterburi, sidudes uue pealinna kanalite abil Volga jõgikonnaga. Tallinn võis loota Vene transiidile, peamiselt sisseveole, ainult siis, kui Peterburi sadam talvel kinni oli. Tallinnaga võrreldes veel rohkem pidi Vene transiidi vähenemise all ajutiselt kannatama Narva, mille sadam talveti pikema aja jooksul kinni külmus. Liiatigi tuli Narva läbi toimuv Vene transiit Velikaja, Peipsi ja Narva jõgikonnast; Pihkva kaubandus oli aga saanud tugeva hoobi juba XVII sajandil, kui Vene riik monopoliseeris tähtsamad sisse- ja väljaveo artiklid ja kui Valge mere osatähtsus Vene sisse- ja väljaveos nihkus esiplaanile. Nüüd aga oli see Peterburi, mis alla surus Pihkvat, millel muide puudusid suurema kaubanduse arendamiseks eeldused soodsate veeteede ja produktsioonialade näol. Novgorodi ja Pihkva langus oli oluliselt mõjutanud Tartu kaubandust XVII sajandil. Tartu oli muutunud vegeteeruvaks sisemaalinnaks, mis oli seotud kohaliku ümbruskonna kaubavajadusega. Soodsam polnud Tartule ka Vene aeg, eriti selle algus.

Uus sisse- ja väljaveo konstellatsioon, eriti aga transiidi võimalused, polnud siis Vene aja alguses ja hiljemini XIX sajandi teise pooleni meie linnadele kuigi soodsad. Kaasa arvamata Tallinna ja Narvat, mis osaliselt võisid arvestada Vene transiiti, pidid meie linnad peamiselt baseeruma kohalikule sisse- ja väljaveole ja sisekaubandusele. Et aga maa oli vaesunud, rahvastiku arv väga kahanenud, talud ja mõisad palju kannatanud, siis ei võinud linnad niipea kosuda. Puudusid ju selleks majanduslikud eeldused — tugevam tarbimine ja kohalikud väljaveoartiklid. Rahvastik oli Rootsi aja lõpuga võrreldes hoopis hõredam ja ostujõud palju väiksem. See pärast on selge, et linnade, eriti veel sisemaa omade, toibumine kestis niikaua kuni maa rahvastiku juurdekasv jõudis ennesõjaaegsele tasemele ja kui maaharimine jõudis enam-vähem endisele arenguastmele.

Linnade kosumine.

Linnade kosumise protsess nõudis aega, olgugi et rahvaarv maal võrratu kiirusega üles paiskus. Alles XVIII sajandi lõpupoolel hakkas maa enam tarbima linnade kaupu ja andma linnadele oma kaupu. Koos maaga tõusis ka linnaelanikkude arv. Nii oli Eesti linnades elanikke:

	1782/83	1819—1825
Tartu	3 421 elan.	8 499 elan.
Pärnu	1 954 „	4 087 „
Valga	891 „	451 „
Viljandi	603 „	951 „
Võru (1787)	242 „	797 „
Kuressaare	1 379 „	1 945 „
Tallinn (ilma aadli ja sõja- väeta)	10 653 „	12 872 „
Haapsalu	594 „	647 „
Paide	440 „	857 „
Rakvere	375 „	574 „
Paldiski	211 „	184 „

Järelikult oli meie maal urbaniseerumine võrdlemisi väga nõrk, arvestades, et 1780-ndail aastail Liivimaal elas u. 530 000, Eestimaal u. 200 000 elanikku. Urbaniseerumine oli aga 1780.—1820. a., s. o. 40 aasta vältel siiski hoopis suurem Lõuna-Eesti linnades. Kui Lõuna-Eesti linnade elanikkond kahekordistus, oli juurdekasv Põhja-Eestis (ilma Narvata) ainult $\frac{1}{5}$. Silmatorkav on Kesk-Eesti linnade, Paide, Viljandi, ja Kagu-Eesti alal Võru rahvastiku juurdekasv, kuna see eriti väike oli Haapsalus. Kesk-Eesti oli siis juba võrdlemisi tihedasti asustatud, nagu ka Võrumaa, ja Kesk- ning Kagu-Eesti linnade tarbiv ala oli suurem kui mereäärsel Haapsalul, mis ei omanud kehvalt tagamaalt silmapaistvamaid väljaveoartikleid, nagu neid oli Tallinnal, Pärnul ja Narval. Tartu elanikkude arvuline tõus XIX sajandil on seletatav muidugi ka ülikooliga, kuid osalt igatahes ümbruskonna jõukamaks minekuga. Sajandi keskeni aga tõusis elanikkude arv üsna tublisti Lõuna-Eesti linnades. 1863. a. oli Tartus 13 826, Pärnus 6690, Kuressaares 3378, Viljandis 2406, Valgas 2617 ja Võrus 1587 elanikku. J. v. Siversi andmeil oli 1863. a. Põhja-Eesti väikelinnades: Rakveres 1564, Haapsalus 1570, Paides 1169, Paldiskis 400 elanikku. Võrreldes sajandi algusega oli elanikkude arv linnades tugevasti tõusnud ja moodustas kogu maa rahvastiku arvuga võrreldes endisest hoopis suurema protsendi. Silmapaistev on ka sisemaa linnade elanikkude arvu tõus, mis osutab mõnesugusele sisekaubanduse ja tööstuse elavnemisele, mis oluliselt olenes rahvaarvu tõusust. Kuid sajandi keskel tabas meie linnu juba teatav seisak ja alles sajandi teisel poolel ilmnes uus tugev elavnemine. Riia elanikkude arv tõusis 1863. a. juba 77 468-ni ja järelikult oli Liivimaal urbaniseeritud enam kui 11% kogu rahvastikust.

See kõik osutab sellele, et Eesti ala oli ka XVIII sajandi lõpul esijoonel ikkagi veel ekstensiivne põllumajanduslikult tootev maa ja et kaubandusel ning tööstusel oli siin võrdlemisi väike osatähtsus. Seisukord ei muutunud selle poolest Põhja-Eesti alal isegi XIX sajandi esimestel aastakümnetel. Et Lõuna-Eesti linnade elanikkond oli Põhja-Eesti omast XVIII sajandi 80-ndatel aastatel väiksem, see on osaliselt seletatav Riia osaga Lõuna-Eesti sisse- ja väljaveos, kuid nähtavasti ka seega, et Põhja-Eestis andis Tallinnale teenistust Vene sõjavägi, esijoonel Tallinna koondatud Vene sõjalaevastik. Hiljemini tõusis Lõuna-Eesti suuremate linnade osatähtsus, eriti XIX sajandil. Pärnu elanikkond kasvas 40 aasta jooksul kahekordseks. Tartu oma aga enam kui kahekordseks. Pärnu väljaveos hakkas ka lina etendama võrdlemisi tähtsat osa. 1820. a. veeti Pärnust välja umbes 20 000 kaalu linu. Tartu kasvamise põhjuseks näivad olevat, nagu juba mainitud, ülikool ja see, et ta sai kultuurseks keskuseks, kuid ka võrdlemisi soodus asend veeteede liini suhtes ja keskne seisukoht põllumajanduslikult asustatud alal on tingimata kaasa mõjunud Tartu elanikkonna arvu tõusule. Tartu tähtsusele osutab, nagu allpool näeme, juba kaupluste areng XVIII sajandi lõpp-aastakümneil. Linnade arengut, eriti XVIII sajandil pidurdasid väga sagedad tulikahjud. Eriti ränk tulikahju oli Tartus 1775. a., millest jagu saadi tänu valitsuse laenule jne. Linnade nõrga arengu tõttu ei omanud linnad ka kuigi suuri elamuid. Suuremaid leidis peamiselt Tallinnas. Väikelinnade arenemist takistas kuni Katariina II maakondade-reformini ka nende sõltuvus mõisnikest, kelle alasse linnad kuulusid ja kes neilt nõudsid orjust ja andameid.

Elu linnades ei võinud omandada kuigi intensiivset kuju. Sageli sundis peatoiduse nappus harrastama kõrvaltuluallikaid ja vahekorrad tsunfti käsitöölise vahel omandasid pahatihti õige väiklase kuju, nagu näit. Tartus XVIII sajandil, kus tulitseti selle pärast, mida üks või teine käsitöeline valmistada võib.

Linnaelanikkude elukutseline ja sotsiaalne kihitus. Käsitöö väike osatähtsus.

1863. a. oli Liivimaa ja Saaremaa linnades kokku 7652 käsitöelist (ehk 6,75% linnarahvastikust) — 1887 meistrit, 3436 selli ja 2329 õpipoissi. Need ja linna elanikkond jagunesid Eesti alal järgmiselt:

Linn	Kaupmehi	Meistreid	Kodanikke	Töölisi
Tartu	681	206	1157	1255
Pärnu	101	143	312	528
Kuressaare	42	62	199	248
Viljandi	103	63	243	618
Valga	78	64	221	450
Võru	66	37	907	152

Käsitöölise protsent oli

Riias	6,59
Viljandis	11,05
Võrus	8,88
Valgas	8,36
Tartus	6,61
Kuressaares	4,91
Pärnus	4,55

100 meistri kohta oli

Tartus	139	sellid	146	õpipoissi
Viljandis	99	„	125	„
Valgas	86	„	156	„
Võrus	85	„	150	„
Pärnus	60	„	64	„
Kuressaares	46	„	36	„

Protsentuaalselt jagunesid käsitöölised järgmiselt:

Linn	Pagareid %	Kingseppi %	Lihunikke %	Rätsepaid %
Riia	5	13	3	8
Tartu	4	9	4	9
Pärnu	5	13	3	7
Kuressaare	5	9	2	11

Silmapaistev on elanikkude ja professionalistide-käsitöölise hulga vähesus väikelinnades. Selle põhjuseks oli eeskätt muidugi töönaplus. Käsitöölised leidsid väikelinnades tööd osalt linnas ja osalt linna ümbruskonnas. Ümbruskonnas ei vajanud nende tööd mitte talupojad, vaid peamiselt teised elanikkude kihid, näit. aadel. Linnatöölisele tegid aga konkurentsi oskustöölised maal, eriti mõisades. Mõi-

sad kasutasid võimalikult ära ka talupoegade oskusi ja võimeid käsitööde alal. Kuid mõisad vajasisid XVIII sajandi teisel poolel näit. mõisade luksuslikumate häärberite ehitamisel õige ohtrasti ka muulasi, nagu venelasi, kellel sel alal oli suuremaid kogemusi. Linnade käsitöölised-professionalistid olid enamikus sakslased. Jälgides Tallinna kodanikkonda vastuvõetute nimistut XVIII sajandil ja hiljemini näeme, et käsitöölise-kodanikkude hulk kasvas seal õige tugevasti välismaalaste arvel, eriti Saksamaalt. Nii näit. olid Eestis nahaparkijad pärit ka Sileesiasst ja klaasimeistrid Böömist. Palju kingseppi tuli Tallinna Soomest. Rootsist ja Taanist tuli üsna ohtrasti kullaseppi ja maalreid.

Ka Tartus leidis XVIII sajandil väga palju välismaalasi. 1740—1820 asus kingseppmeistrite juurde töötama 801 väljast sisserännanud selli. Neist küll osa Tartust, kes oli käinud võõrsil rännuaastaid sooritamas. Sellide juurdevool toimus järgmiselt: 1740—50 88, 1750—60 99, 1760—70 137, 1770—80 144, 1780—90 154, 1790—1800 113, 1800—10 51, 1810—20 15. Tartus 1770—1820 tööle asunud sellidest oli 35 Tartust, 20 Tallinnast, 11 Riiasst, 9 Pärnust, 5 Võnnust, 4 Kuresaarest, 4 Valgast, 3 Viljandist, 2 Paidest, 1 Narvast ja 1 Rakverest. Teised sellid olid pärit osalt naabermailt, peamiselt Põhja- ja Kesk-Saksamaalt ning ka Skandinaaviast ja Soomest. Saksa linnadest olid kõige tugevamalt esindatud Lüübek, Berliin, Königsberg, Elbing, Tilsit jt. Osa võõrsilt siia siirdunud sellidest omandas siin kodaniku- ja meistriõigused. Baltimail kehtiva korra järgi võis võõras sell omandada meistrikutse ainult siis, kui ta oli vastavas linnas kolme aasta jooksul meistri juures töötanud. Iga kord ei peetud aga sellest nõudest kinni. Maksude mõttes jne. polnud suuri raskusi meistriks pääsemisel.

Osa vanemaid selle oli siiski sunnitud minema väiksematesse alevikkudesse ja ka maale, kus nad võtsid enestele õpilasi ja asutasid iseseisvad töökojad (inkorporeeritud meistrid). Sellised maameistrid võisid töötada mitte alla 6 penikoorma kaugusel Tartust. Inkorporeeritud meistrite õpilased võisid linnas selliõigused saada selle järel, kui nad ühe osa oma õppimisajast olid linna pärismeistri juures töötanud. Peale selle pidid nad muidugi sooritama meistritöö. Igatahes polnud XVIII sajandil mõnedes tsunftides töötingimused veel liiga rasked.

Põhjuseks, miks siia XVIII sajandil palju käsitöölisi välismaalt sisse rändas, oli muidugi see, et meil vajati oskustöölisi säärastel aladel, mida meil varemini siin ei harrastatud, osalt aga ka see, et

eestlastesse ei suhtunud tsunftides heameelega ja et nad pärisorjuse tõttu kergesti ei pääsenud linna. Linnas tõrjuti eestlased mustatöötajateks ja teenijateks. Ka üldine olukord oli selline, et võõrsilt meelsasti siia tuldi. Paljude alade käsitöölised olid tol ajal üldse rändamisel. Näit. oli Kopenhaagenis XVII sajandi lõpul $\frac{1}{3}$ puusepallidest sakslased. Nähtavasti soodustas võõrsilt siia siirdumist ka see asjaolu, et kaasmaalasi ja kaaslinlasi juba ees oli, vahete-vahel ehk ka sugulasi. Sellega on ehk ka seletatav säärane nähtus, et näit. Tallinna XVII ja XVIII sajandil tuleb palju kullaseppi Rootsist. Ka oli tsunftivaim siin õige kitsarinnaline ja keskaegne õppe- ning selliaeg liiga pikk ja maksud tsunfti pääsemisel suured. Tsunfti organisatsioon põlvnes keskajast ja oli oma põhiisloomult rahvusvaheline nähtus. See tööorganisatsiooni vorm oli meile toodud Kesk-Euroopast, kus ta ka kõige enam välja arenes. Meie tsunftinduse side XVIII sajandil Kesk-Euroopaga, eeskätt Saksamaaga ei ilmnenu mitte ainult organisatsiooni laadis, vaid veel enam ehk selles, et Kesk-Euroopa mentaliteet valgus siia ühes siiasiirduvate käsitöölisega, kes siin, nagu näit. Skandinaaviaski, Rootsist ja Taanis, panid maksma oma vaated ning talitamisviisid.

Mõnevõrra homogensem kui Tallinna käsitööliskond, näib olnud olevat kaupmeeskonna koosseis. Nagu kodanikuraamatust näha, komplekteerus see üsna tunduval määral Eesti- ning Liivimaalt ja Kuramaalt, mis sajandi lõpuni kuulus vasalliriigina Poolale. Ka olid nad üsna sageli pärit teistest siinsetest linnadest. Ei puudunud siiski kaupmeeskonnas üsna ohtral määral võõrsilt sisserännanuid. Kaupmeeskonna read aga tihenesid tunduvalt sajandi teisel poolel, peamiselt kohaliku turu ostujõu kasvades, osalt ka järgmisel sajandil. Meie suuremate linnade kaupmehed vajasid tublisti just kohaliku turu tingimuste ja konjunktuuri tundmist ja pidid põhjalikumalt siinsesse ellu tungima kui käsitöölised, kes kohaliku turuga võisid kergemini koduneda. Kuid kaupmeeskond ei saanud siin nüüd olla nii kogenud kui Hansa õitsengu ajal, kui Tallinnas ja Tartus oli eriti arenenud kaupmeeskond, kes tundis väga hästi välisturu tingimusi ja avaldas suuri võimeid konjunktuuride kasutamisel ja omas suuri kaubanduskapitale. Ka see oli üheks põhjuseks, et välismaalasi ei vajatud palju. Vaatamata sellele oli kaugkaubandusse tugevasti rakendatud Inglise ja Hollandi kapitali. Näit. tegelesid tähtsamate artiklite kaugkaubanduse alal Narvas XVIII sajandil Inglise ja Hollandi kontorid. Tallinnagi kaupmehed kasutasid kauplemisel Hollandi jne. firmade raha.

Riia kaubandus.

Peterburi mõjus Vene ajal oma eesõigustatud olukorraga kahjustavalt Eesti sadamate transiidile, eeskätt Narvale. Samal ajal aga püsis Riia endine osatähtsus Ida-Baltikumi kaubanduses. Eriti transiidi alal oli tal väga laialdasi tagamaid: nende hulka kuulus oluliselt Kuramaa, laialdasi Poola-Leedu ja Kesk-Vene alasid, sajandi lõpupoolel tuli koguni lisaks Ukraina alasid. Samal ajal etendas Riia suurt osa ka Põhja-Läti ja Latgale kaubanduses. Osalt mõjustas ta koguni Lõuna-Eestitki. Siiski hakkas hiljemini osaliselt Põhja-Läti kaupu, teravilja ja linaharimise arenedes linagi suuremal hulgal tulema Pärnu, kuid alles XIX sajandil.

Riia kaubandusühendused olid väga laialdased. Väärtuselt jagunes Riia kaubandus 1766. a. rublades sihtmaade järgi järgmiselt:

Sihtkoht	Sissevedu	Väljavedu
Venemaa	10 022	—
Inglismaa	140 032	755 966
Holland	215 510	551 566
Prantsusmaa	199 176	54 230
Portugal	42 868	69 239
Hispaania	21 587	85 312
Hamburg	26 456	28 803
Lüübek	65 450	109 820
Taani	45 094	371 382
Rootsi	63 772	167 655
Tollivabalt Rootsi	—	22 630
Danzig	2 575	3 263
Preisi-Pommeri	126	3 937
Rostock	2 046	2 457
Breemen	1 076	39 932
Saksamaa	375 496	—
Kokku	1 211 286	2 266 192

Väljaveoartiklitest tuli Riiga Liivimaalt ka Eesti maakondadest vilja, lina, kanepit, vaha jne. Venemaalt, Velikije Luki jne. piirkonnast: kanepit, lina, rukist, rauda kangides ja valatult, küünlaid, seepi, purjeriiet, linast riidet, raud-, messing- ja vaskkaupa, teed, karusnahku, saviastjaid jne. Poolast: lina, kanepit, puukaupu, vilja, lina- ja kanepiseemet, vaha, rasva, toornahku jne. Kuramaalt: lina, vilja, puud, vaha jne.

Lõviosa Riist väljasaadetud kaubast moodustasid lina, rukis, oder, nisu, nisu- ja rukkijahu, linaseeme ja puu. Väljaveokaupadest läks palju kanepit, lina ja puud Inglismaale ja Hollandisse, lina ja kanepit ka Taani, rohkem Rootsi, Prantsusmaale kanepit, lina Portugali, kanepit Lüübekisse.

Sisseveos paistab silma Riia tihe ühendus Hollandi, Prantsus- ja Inglismaaga ja väljaveos Inglismaa, Hollandi ja Taaniga. Aegapidi tõusis Inglise osatähtsus ja 1868. a. läks Riia ekspordist Inglismaale 50,5%, sellest lina 50%, takku 70%, kanepit 42%, kanepitakku 71,2%, kaeru 99,6%. Riia väljaveos oli siis väga suur tähtsus lina- ja kanepisaadustel, sisaldades ka suurel hulgal teravilja. Linakaubandus oli Riias traditsiooniline ja linapraakimine seal arenenud kõrgele tasemele. Veel omas Riia väljaveos suurt tähtsust metsamaterjal, eriti väärtuslikud mastipuud.

Riiga oli koondunud väga tublisti kaubanduslikku kapitali, mida võidi paigutada kaubanduslikkudesse ettevõtetesse, selle kõrval aga krediteerida rahaga ja kaupadega ka tagamaid. Suurkaubanduse tulemuseks oli, et Riial 1780-ndatel aastail oli elanikkond, mis ületas arvult kõikide Eesti linnade elanikkonna kokku. Kui arvestada suurt raha ringvoolu ja kaubanduslikke tehinguid ning kapitale, on arusaadav, et elustandard teatavalt äärmiselt kõrge oli õige kõrge, mida märkasid Riias elavad võõrmaalased, kellele silma paistis, missuguse helde käega seal raha elumõnusteks välja anti. Pole imestada, et sinna kokku voolas maa eliit, et seal arenes maa kõrgem kirjanduslik ja kunstiline kultuur. Kuski mujal ei tõusnud Eesti ja Läti alal kaubanduslik tegevus säärasele tasemele kui Riias. Riia elava kaubandusliku tegevusega on seletatav ka tema suur osatähtsus Läti majandusel. Juba elanikkond oli seal suurem ja Riia väljavedu aitas juba siis tugevasti kaasa linaproduktiooni kasulikkusele Marienburgi piirkonnas, mis piirkonna lina läks välja oma margi all, kuna Lõuna-Eesti linasorte maailmaturg siis veel ei tundnud. Riia kaudu oli väljavedu hoopis suurem kui sissevedu, kuid sissevedugi oli siiski hoopis suurem kui Tallinnas. Vene valitsus pidi XVIII sajandi teisel poolel korduvalt Riia arvestama tollimäärustikkude koostamisel. Kuigi korduvalt tehti takistusi mõningate luksusartiklite, nagu tikitud siidi jne. riiete Venesse sisseveoks, tuli Riia ja teiste Läti sadamate suhtes, mis kauplesid Poolaga ja Leeduga, kust Riiga palju kaupu kokku voolas, teha erandeid, et Riia saaks tagamaid enese käes pidada. Ülemkiht Poolas ja Leedus tundis suurt huvi eriti kallihinnaliste luksusartiklite ja -riiete vastu. Riia suurest mõjust Vene

kaubandusele tunnistas ka see, et Riia kaubanduse tõttu kehtis Liivimaal kaua Albertustaaler, mida Riia laskis Hollandis oma kaubanduse tarbeks vermida. Peterburi kõrval oli XVIII sajandil ja hiljem Riia tugevamaid Vene välja- ja sisseveosadamaid.

Narva kaubandus ja tööstus XVIII sajandil ja XIX saj. alguses.

Eesti sadamatest sarnanes sisse- ja väljaveo vahekorra poolest Riiaga kõige enam Narva, osalt ka Pärnu, kuna Tallinna sissevedu oli suurem väljaveost. Seda osalt ka vene transiitartiklite tõttu, mida tuli sisse Eesti linnadest ainult Tallinna ja Narva, õige vähesel määral ka Pärnu. Tallinna ja Narva transiitkaubanduses oli suur vahe: Narvale oli Venest väljaveetav transiit tähtsam kui välismaalt Venemaa jaoks sisseveetavad artiklid. Tallinna transiit aga toimus peamiselt sisseveo näol siis, kui Peterburi sadam kinni oli. Need kaubad transporditi Tallinnast maa kaudu Narvani, kus 1782. aastani, kui meie linnade tollitariifid olid Vene omast madalamad, tuli lisatolli maksta. Narvas kehtis nimelt Vene aja algusest peale Vene toll.

Narva väljavedu komplekteerus võrdlemisi laiadelt, kuid hõredasti asustatud aladelt. Eestimaa pool ei ulatunud Narva kaubanduslik tagamaa kuigi kaugele. Sellesse ulatus ainult Narva lähem ümbruskond Alutaguses. Et Narva toll oli kõrgem Tallinna tollist, ei suutnud ta sisseveetavaid kaupu kuigi kaugele Eestimaa suunas levitada. Tallinn avaldas madalama sisseveotolli tõttu suuremat külgetõmbejõudu, pealegi täitis Virumaa kaubavajadusi osaliselt Kunda sadam. Narva loomulikuks kaubanduslikuks tagamaaks oli Ingeri ja Velikaja ning Narva jõe jõgikond ja osalt Peipsi järve ümbruskond. Kaup tuli kokku Narva Pihkvamaalt, Velikije Luki piirkonnast, Ingerist ja osalt Alutagusest. Ingeri aga oli majanduslikult vähe arenenud ala, kus majapidamised olid hõredad ja viljaproduktsoon väike. Ka oli Ingeri Põhjasõjas eriti palju kannatada saanud ja ta idapoolne osa kuulus varstigi juba Peterburi kaubanduspiirkonda. Ingeri võis Narvale, tänu Narva jõe lisajõgedele, anda väljaveoks metsamaterjali, nagu ka seda osaliselt andis Eestigi pool Narva jõgikonnast. Üsna suurel hulgal Narvast väljaveetav lina ja vili oli aga pärit Pihkvamaalt ja Velikije Luki piirkonnast. Ühendust nende tagamaadega takistas siiski üsna tunduvalt see asjaolu, et Narva jõgi oli kohati madal ja Kulgus tuli kaupu, kaasa arvamata muidugi palgid, veesõidukeist toimetada kaldale ja sealt maa kaudu vedada Narva.

Narva väljaveos langes raskuspunkt viljale, linale ja metsamaterjalile. 1770-ndail aastail veeti Narvast vilja välja aastati umbes 5000 setverti, palke umbes 75—100 tuhande rubla eest, lina aastas 20 000 kaalu, mõnel aastal 25 000 kaalu. Palke saadeti aastas 60 laevalaadungit välja. Narva metsamaterjali väljaveos oli suureks takistuseks Vene võnkuv poliitika metsamaterjali väljaveo suhtes, ja korduvad väljaveokeelud.

Metsa väljaveokeelu põhjuseks oli Vene keskvalitsuse metsakaitsepoliitika Ingeri- ja Novgorodimaal, eriti neis piirkondades, mis pidid andma Peterburile ehitusmaterjali ja põletuspuid. Senatile anti 1751. a. käsk, otsekohe anda määrusi metsade säilitamiseks Novgorodi ja Peterburi kubermangus. 1754. a. keelati üldse metsa väljavedu Narvast ja lubati raiuda ainult Tallinna, Paldiski, Kroonlinna ja Peterburi oma vajadusteks. Et aga mitte Narva kaubandust täiesti katkestada, lubati endiste määruste vastaselt Narva tuua kaupju peale Pihkva ka teistest Vene linnadest nii suure summa ulatuses kui metsa välja oli veetud. Alles Katariina II ajal vabanes Narva metsakaubanduskeeldudest.

Metsamaterjali väljaveol oli suureks takistuseks ka Narva sadama ebasoodus asend ja väike sügavus. Narva sadamas võidi laadida laevu, kuni nad küündisid 7 jala sügavuseni, kuna lisalaadimine pidi toimuma Narva jõe suudme esisel reidil. Seal oli see aga raskendatud suure lainetuse tõttu ja sageli otse hädaohtlik. Nii näit. pildus seal 1747. a. septembrikuus torm laiali 17 hollandi laeva.

Narva jõe süvendamisele pööras küll tähelepanu Paldiski, Tallinna ja Narva ning Kroonlinna sadama, Laadoga kanalite ja Olhava kärestikkude direktor Münnich, kes leidis Narva jõe suudme sisseõiduks kaubalaevadele olevat ebasoodsa madala koha tõttu. Osa tööst tehtigi 1760-ndate aastate lõpul. Jõesuudme liivastumist takistati, kindlustades Narva jõe kaldaid haostega ja bolverkidega. Laevade lastimise soodustamiseks jätkati hüdrotehnilisi töid ka Aleksander I ajal, kindlustades Narva jõe suudme kaldaid haostega ja vaiadega; vasema kalda bolverk ehitati mereni. 1806. a. oli veesügavus Narva jõe suudmes siiski ainult 10¹/₂ jalga.

Et Narva sadam oli metsamaterjali väljaveoks ebasoodus ja et Vene metsa väljaveokeelud häirisid Narva metsamaterjali eksporti ning et Narva ei vajanud kuigi suurt sissevedu, hakkasid XVIII sajandi teisel poolel hollandi laevad Narvast ikka enam ja enam ära jääma. Narva metsaeksport hakkas vähenema. Siiski jäid ka hiljemini Narva peaeksportartikliteks samad ained. Muutuma hakkas olu-

kord alles XIX sajandil, osaliselt koos Narva muutumisega tööstuslinnaks. Narva kaubandusele ei avaldanud erilist mõju tollipiiri ära-kaotamine Eestimaa ja Sise-Venemaa vahel 1782. a., sest eestipoolne lähem ümbrus oli nõrgalt asustatud. Ent Narva võis nüüd siiski esineda ka teataval määral Tartu sadamana, mida ta oligi XIX sajandil.

Narva arengule suureks soodustuseks oli siinse kalevivabriku ehitamine 1820. a., mis hiljemini läks aktsiaseltsi kätte ja kellelt selle omandas Peterburi rahamagnaat, parun Aleksander Stieglitz. Kalevivabrikus töötas 500 (1850. a.) ja Stieglitzi poolt asutatud linavabrikus 525 töölist (1860. a.). Kui 1850-ndate aastate lõpul alustas tegevust veel Kreenholmi manufaktuur, sai Narva tugevamaks Eesti ala vabrikulinnaks. Tal oli juba üsna silmapaistev tööliskond. Tehaste tõttu tekkis juurde uusi linnajagusid. Tehaste asutamisega tuli Narva palju uut raha juurde. Kaubanduslik tegevus linnas elavnes õige tunduvalt, samuti tekkis võimalus käsitöö elavamaks arenemiseks. Igatahes moderniseerus siis Eesti ala linnadest XIX sajandil õige kiiretempoliselt Narva, saades tehaselinnaks.

Narva import oli majanduslikult vähearenenud tagamaade tõttu kestvalt halvemas seisukorras kui eksport. XVIII sajandil vedas Narva sisse Hispaaniast, Portugalist, Taanist ja Rootsist heeringaid, pitse, suhkrut, teed, kohvi, terast, inglentina, tina, igasugust pudukaupa, manufaktuuri, puuvilla ja jooke. Enamik sisseveost kasutati Narvas eneses ja ainult vähesel määral viidi see ümbruskonda. Veini, soola ja tubakat võidi otse laevadelt kodanikele müüa. Narva sissevedu Läänest ulatus aastas 40—50 tuhandele rublale. Vene kauplused kauplesid Narvas aastas 14—15 tuhande rubla eest. 1738—1768 tuli Narva sisse kaupu 1 364 337 rubla $\frac{1}{4}$ kop. eest, välja läks 9 485 542 rubla 88 kop. eest.

Üksikasjalisema pildi Narva sisseveost XVIII sajandi kolmandal veerandil annavad järgnevad arvud. Narva veeti sisse:

Aasta	Veini, õlut okshoftides	Heeringaid tunnides	Soola säilitistes	Tubakat puudades
1768	168	952	240	—
1769	44	1168	115	—
1770	227	824	50	—
1771	108	150	364	—
1772	300	982	98	60
1773	151 $\frac{1}{2}$	1860	60	99
1774	107	2440	250	55
1775	176	1026	114	44

Nagu neist andmeist näha, oli ka soola aastane sissevedu väike ega ulatunud ühe korraliku laevalaadunginigi, mis oli muidugi põhjustatud napi müügivõimalusega.

Narva väljaveost läks enamik linast Inglismaale, vähe ka Rootsi, Taani ja Lüübekisse, ja linakaubandus oli komisjonikaubandusena inglise äride käes. Palgid läksid enamikus Hollandisse, lauad aga Inglismaale ja Portugali ning vili peamiselt Rootsi.

Narva väljavedu 1863. a. ulatus 595 661 rublale ja sissevedu 528 002 rublale, 1864. a. ületas aga sissevedu (907 147 rbl.) tugevasti väljaveo (397 660 rbl.). 1863. a. sisseveos puudade arvult olid esikohal sool (502 700 puuda), kivisüsi (132 180 puuda), heeringad (306 693 puuda). Väljaveos puudade arvult asetsesid esikohal lina (89 266 puuda), takud (23 693 puuda) ja kaer (11 142 puuda). Siseriigi kaubanduses olid Narval siis õige tugevad sidemed Peterburiga, kust imporditi Narva kaudu palju rukist (26 860 puuda), nisujahu (51 555 puuda), rukkijahu (41 495 puuda), peale selle palju ka mitmesuguseid teisi aineid, nagu koloniaalkaupu, värve jne. Peterburisse eksporditi Narvast mere kaudu puudade arvult kõige enam kipsi (263 414 puuda), äädikat (100 000 puuda), otri (27 531 puuda), tangu (13 440 puuda), koguni kahureid (arvult 30), peale selle veel mitmesuguseid muid kaupu.

Näib nii olevat, et Narvas hakkas XIX sajandi keskel import ületama väljavedu ja impordis välismaalt esineb juba puuvill, mis seletatav muidugi Kreenholmi manufaktuuri arenemisega. Linaeksport Narva kaudu oli sel aastal siiski võrdlemisi väike. Narva kaubanduslik side Tartuga oli ka tugevasti elavnenud.

Tallinna kaubandus.

Kesksemat seisukohta Eesti sadamatest omas kahtlemata Tallinn. Sadam oli hea ja sügav. Ta külmus ainult lühikeseks ajaks kinni, oli mereliiklemisele soodsam kui Narva sadam, parem ka Riia omast. Pärnugi sadama ebasoodsus ilmnis selles, et ta pikaks ajaks jäätus. Jääolude tõttu Tallinnast soodsamas asendis oli aga Paldiski sadam, mille oli rajanud Peeter I, pannes sellele suuri tulevikulootusi. Nii Peeter I ajal kui ka hiljemini töötati Paldiski sadama kallal, püüdes luua Paldiskist ühes tema ees asetsevate Pakri saartega tugevat merikindlust. Suured rahasummad ja suur inimeste vaev, mis kulutati muulide ja osalt kindluste ehitamiseks, jäi aga tagajärjetuks. Paldiski ei omandanud kunagi silmapaistvat majanduslikku tähtsust.

Tema elanikkond ei tõusnud üle paarisaja, ja seegi ei tegelnud kaupade eksportimisega, vaid vegeteerus, tegeldes kalapüügiga, karjapidamisega jne. Ainult talviti, kui Tallinna sadam kinni oli külmunud, kasutati väikesel viisil ka Paldiskit Tallinna abisadamana, laadides seal kaupu maale, kust see siis maa kaudu saadeti Tallinna.

Tallinn aga kujunes alul peamiseks välja- ja sisseveosadamaks ja selle kõrval osalt ka transiitsadamaks Vene sisseveos. Tallinna püüded XVIII sajandi esimesel poolel saada ekspordina ka vene metsa ebaõnnestusid. Valitsus ei saanud siin soodustamisega vastu tulla, kui ta seda olekski katsunud. Need kaubad asetsesid Tallinnast liiga kaugel ja Tallinnal puudus soodus veetee ühenduseks metsarikaste Vene aladega, nagu see oli olemas Riial Väina jõe ja ka Narval Narva jõe näol. Ka Eesti alalt ei saanud Tallinn metsa eksportimiseks: Tallinna lähem ümbruskond oli võrdlemisi metsavaene ja kaugemate maa-aladega, kus leidus metsa, polnud temal soodsat veeühendust. Eesti suuremad metsad asetsesid peamiselt Alutagusel ja Pärnu jõgikonna piirkonnas.

Tallinna kõige tähtsamaks väljaveoartükiks oli rukis. 1768—1771 viidi Tallinnast välja 9867 sälitist rukist, kuid 1775. a. 6580 sälitist rukist, 69 sälitist nisu, 69 sälitist otri, 6 sälitist kaeru ja 35 sälitist linnaseid. Nagu neist andmeist näeme, oli teraviljast väljaveos rukis õige tugevas ülekaalus.

1771. a. ulatus Tallinna väljavedu 479 839 rublani, sellest lõviosa moodustas vili ja nimelt:

rukis	5 050	sälitist	322 008	rbl.	eest,
oder	522	„	21 966	„	„
nisu	171	„	15 456	„	„
kaer	41	„	984	„	„
linnased	34	„	1 559	„	„

Lina väljavedu Tallinnast oli võrdlemisi väike. Seegi, mis välja veeti, polnud produtseeritud Eesti alal, vaid tuli Tartu kaudu Leedust, Lätist jne. Viljale järgnes põletatud viin, mida veeti välja 5369 vaati 53 697 rubla väärtuses. Muudest väljaveoartiklitest on mainitavad purjeriie 18 722 rbl., seemisnahk 12 859 rbl. ning vene lõuend 11 699 rbl. väärtuses.

Tallinna väljaveost nähtub, et nagu linakasvatus ei mängi Põhja-Eesti väljaveos peaaegu mingisugust osa ka karjapidamine. Võid veeti Tallinnast 1771. a. välja ainult 45 rubla 56 kop. eest ja soolatud

liha ainult 328 rubla 75 kop. eest. Üldse on Tallinna väljavedu Põhja-Eesti maa-majapidamise kohta heaks peegelpildiks, osutades, et selle raskuspunkt XVIII sajandil täielikult lasus teravilja tootmisel.

Tallinnast jm. saadeti välja 8 aasta jooksul (1763—70) kaupa 1 722 424 rbl. eest, vilja 1 269 568 rbl. eest, Tallinnas valmistatud seemisnahka 98 282 rbl., põletatud viina 140 593 rbl. eest. Põletatud viin läks enamasti Peterburisse. Muu osa kaupadest moodustasid lina, kanep, linaseeme, vaha jne. 1767. a. viidi välja kaupu 124 929 rbl. eest, 1765. a. 249 628 rbl. eest.

Ülalmainitud 8 aasta jooksul tuli Tallinna sisse mere kaudu kaupu kokku 3 240 110 rbl. eest, sellest soola 10 325 sälitist 373 566 rbl. eest. 1768. a. toodi sisse 482 505 rbl. eest, 1770. a. ainult 369 267 rbl. eest. Tallinna sisseveo väärtus oli 1771. a. 414 526 rbl. 85 kop. Sellest olid tähtsamad artiklid järgmised:

sool	1 547 sälitist	82 052 rbl.
suhkur	253 239 naela	37 165 „
kohvioad	82 307 naela	16 818 „
siidriie		13 519 „
jne.		

Toodi sisse üsna ohtrasti veel tubakat, eriti suitsetamistubakat (kokku 10 000 rubla väärtuses), sidruneid, pomerantse ja apelsine üle 9000 rubla eest, pirne ja õunu 2116 rubla eest. Sisse veeti koguni juustugi.

Üheks tähtsamaks Tallinna sisseveosadamaks oli Saksamaal Lüübek, siis Hollandis Amsterdam, osaliselt Prantsuse sadamad, Inglismaal London, Taani sadamatest Kopenhaagen, Flensburg, Rootsi omadest peamiselt Stockholm ja Helsingi.

Tallinna tuli 1768 sisse Lüübekist õunu, alauni, apteegikaupu, siidpaelu, ungari, prantsuse ja reini veine, kohviube, suhkrut, siidriiet, vikateid, norra, rootsi ja hollandi heeringaid, portselani, böömi joogiklaase, kuld- ja hõbetresse, pitse, hollandi ja inglise juustu, korke, kalevit, lõuendit, mandleid, puudrit, sametit, peegleid, teed, tubakat, taskukelli jm. Üsna palju koloniaalkaupu tuli sel aastal sisse ka Amsterdamist.

1768. a. läks Tallinnast viina Soome (Viiburisse, Haminasse), Peterburisse, lina Lüübekisse, Flensburgi, Stockholmi, Amsterdami, Danzigi, t a k k u Lüübekisse, Stockholmi, Flensburgi, Bergeni, Göteborgi, r u k i s t Lüübekisse, Stockholmi, Bergeni, Amsterdami, Flens-

burgi, Göteborgi ja Soome (Viiburisse ja Haminasse), linnaseid Helsingisse, Viiburisse jne. Nagu neistki andmeist võime järeldada, oli Tallinn õige tugevas kaubandussidemes Lüübekiga, vähem aga Hollandiga. Eriti tihedad sidemed olid ka Skandinaaviaga. Side mere kaudu Peterburiga oli sisseveos nõrk, väljaveos aga tugevam. Et Lüübekiga kaubandus oli elav, siis pidi Lüübek ka oma laevandusega etendama teatavat osa Tallinna sisse- ja väljaveos. See kaup aga, mis Lüübekisse läks ja sealt tuli, polnud nii raskeaaluline kui näiteks see, mis läks Stokholmi.

1771. a. väljus laevu Lüübekisse 22, Kopenhaageni 20, Flensburgi 13, Stokholmi 35, Peterburisse 19, Amsterdami 6, Narva 6, Rostocki 5. Mujale läks vähem laevu.

Sissesõitnud laevade arv muutus aastati: 1761. a. — 93; 1762. a. — 223; 1763. a. — 118; 1769. a. — 80; 1771. a. — 152 ja 1775. a. — 165.

1771. aastal sissetulnud laevadest oli: Kopenhaagenist 19, Flensburgist 15, Lüübekist 22, Stokholmist 34, St. Ybes'ist 12, Amsterdami 5, Rostockist 7, Londonist 3, Peterburist 6, Narvast 9, mujalt vähem.

Et Lüübek XVIII sajandi kolmandal veerandil tõstis laevaprahtide hindu, hakati Tallinnaski mõtlema oma laevade soetamisele. Tallinna kaupmeeste poolt hangitigi 3 laeva, mille tulemusena praht Lüübekist Tallinna langes 40%. Üldiselt jäi aga siiski kaupade vedu Tallinna võoraste laevade kätte. XVIII sajandi lõpul tõusis Tallinna väliskaubanduses taani laevanduse osatähtsus teatavate kaupade transportimisel. Sel ajal oli taani laevandus väga jõudsate sammudega arenemas Inglise sõjaliste vahekordade tõttu paari riigiga, taani laevad sel ajal vedasid Lääne-Indiast suhkrut ja kohvi Lääne- ja Põhja-Euroopasse ja etendasid üldse suurt osa rahvusvahelises transpordis. Taani tekstiiltööstus ja laevandus vajab üsna ohtralt määralt kiudaineid ka Ida-Baltikumist.

Soikus oli Tallinnas kaubandus Napoleoni aegsete sõdade mõjul, nagu ka teistes Eesti linnades. Tallinna kaubandus oli eriti nõrk 1820-ndatel aastatel. 1824. a. tuli välismaalt Tallinna ainult 47 laeva soolaga, hollandi ja rootsi heeringatega, kuivatatud puuviljaga, suhkruka, värskete õuntega, pirnidega, apelsinidega, sidrunitega, kartulitega, nisuga, kaleviga jne., kokku 660 142 bankorubla eest. Väljus samal aastal 66 laeva vilja, linaseemne, lina, kanepi, põletatud viina, humalate, potasi, juhtnahaga jne. kokku 68 865 rubla eest. Aastast aastasse tuli Eestimaaile ikka vähem ja vähem laevu sisse.

Et neil aastatel Tallinna väljavedu sai säärase hoobi, on muidugi

seletatav sellega, et väljasaadetava vilja hulk tugevasti langes. Põhja-Eesti vili põletati suuremalt osalt viinaks, viina aga eksporditi mõisade poolt enamasti talupoegade tööjõuga, mis oli linnadele suureks kahjuks. Viljaeksport moodustas Tallinna väljaveos nii tähtsa aine, et selle vähenemine pidi õige tunduvalt mõjuma Tallinna sisse- ja väljaveo tuludele. Vilja ümbertöötamine põletatud viinaks pidi loomulikult mõjuma Tallinna ekspordi suundadele ja Tallinna välja lülitama kaubanduslikust ekspordist teatavasse sihtkohtadesse. Muidugi oli Tallinna eksport väga tundlik ka sel ajal sagedate viljaikalduste vastu.

Tallinna sisse- ja väljavedu ei võta hoogu isegi mitte 1820-ndail aastail. 1824—1826 ulatus Tallinna aastane sissevedu läbistikku ainult 544 000 bankorublale; väljavedu oli veel väiksem, nimelt 265 000 bankorubla. Olukord hakkas paranema sajandi 30-ndail aastail: 1830—1832 ulatus sissevedu 1 543 000 bankorublale ja väljavedu 1 072 000 bankorublale, 1836—1839 (kaasa arvatud Paldiski) 1 680 000 bankorublale resp. 810 000 bankorublale, 1841—1843 492 000 hõberublale resp. 323 000 hõberublale (1 hõberubla = 3,5 bankorubla). Võrdluseks olgu tähendatud, et 1763—1767 oli Tallinna sissevedu läbistikku 327 000 ja eksport 350 000 hõberubla. Tallinnast eksporditi XIX sajandi keskpaiku peaaesjalikult vilja, lina, kanepit, villa ja viina; veeti sisse soola, heeringaid, puuvilja, veine, tubakat, kohvi, suhkrut, teed ja manufaktuurkaupu.

Muutust Tallinna sisse- ja väljaveo suhtes ei tulnud ka mitte XIX sajandi teise poole alguses: 1863. a. imporditi Tallinna kaupu 871 421 hõberubla ja eksporditi ainult 312 754 hõberubla eest; nagu andmeist üksikute väljaveoartiklite kohta näha, oli vilja väljavedu nõrk ega seisnud enam, nagu XVIII sajandil, esikohal rukis, vaid kaer, millele järgnes oder, ja alles kolmandal kohal oli rukis, kuid nüüd esineb Tallinna väljaveos juba ligi 2000 kaalu suuruses ka linu. Tallinna ekspordi nõrkuse põhjuseks oli muidugi vähearenenud Põhja-Eesti põllumajanduslik toodang. Võrreldes Lõuna-Eestiga oli linal väike osa ja see kui ka vilja vähesus põhjustasidki, et sel aastal Pärnu väljavedu ületas Tallinna oma mitmekordselt. Võrreldes Tallinna sissevedu 1863. a. Tallinna sisseveoga 1771. a. näeme, et see oli juba veidi diferentseerumas ja nimelt esinevad sisseveos ka masinad ja puuvill. Üldiselt aga ei erinenud Tallinna kaubandus XIX sajandil kuigi oluliselt XVIII sajandi kaubandusest. Järelikult püsis Tallinna kaubandus sisse- ja väljaveoartiklite suhtes umbes endisel seisukohal.

Pärnu kaubandus XIX sajandi keskpaigani.

Pärnu oli eeskätt väljaveosadam. Pärnu väljaveopiirkonda kuulus Lõuna-Eesti ja osaliselt Kesk-Eesti. Pärnu jõe ja selle lisajõgede kaudu parvetati Pärnu palju metsa, mis sealt veeti välja osalt palkidena, osalt laudadena. Pärnu väljaveoartiklite hulgas leiame ka vilja, lina ja linaseemet.

1771. a. läks Pärnust välja 2532 sälitist rukist, 121 sälitist otri, 39 sälitist nisu ja 33 sälitist kaeru, 852 tündrit lina- ja 68 tündrit kanepiseemet. Veel veeti välja lina aastas umb. 400 kalu, mis toodi Venest. Teisi kaupu eksporditi väiksemal määral, näit. 1771. a. 2668 naela vaha. Pärnu väljavedu tõusis õige tugevasti sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses. 1820. a. paiku veeti Pärnust umbes 20 000 kaalu Liivimaa lina välja.

Pärnu sissevedu koosnes soolast, hollandi heeringatest, veinist, suhkrust, kohvist jne. Et sisseveetavatel kaupadel oli vähe minekut, oli kauplemine vähe spetsialiseerunud. Pärnu kaupmehed kauplesid korraga kõikide kaupadega — nii vürtsidega kui riidega.

XVIII sajandi autorid märgivad, et Pärnu kaupmehed ei jäänud ootama seda, kui neile kaup linna kätte toodi, vaid nad sõitsid mööda mõisu ümber ja konkureerisid vilja üleostmisel Tallinnaga, makstes vilja eest rohkem kui need. Laevad, mis Pärnu sõitsid, olid paremates tingimustes kui Tallinnas, sest nad said ju siin laadungi peale, mida nad Tallinnas iga kord ei võinud arvestada. Pärnust ekspordimisel moodustasid muidugi üsna tähtsa osa laevalaadungitest palgid, laudad ja vili, kuna ekspordimisel Tallinnast mahukamate kaupadena esineb ainult vili ja osalt ka põletatud viin. Pärnu vilja transportisid Läände veel XIX sajandi keskel hollandi laevad.

1863. a. ulatus Pärnu väljavedu 2 539 705, sissevedu ainult 169 262 rublani (moodustades 6,66% Riia väljaveost ja 9,24% Riia kogukaubandusest). Soola imporditi 59 200 rbl., heeringaid 48 429 rbl., teisi artikleid hoopis väiksema summa eest. Soola sissevedu moodustas impordist 34,97%, heeringate oma 28,61%. Soola imporditi peamiselt Inglismaalt, ka Hispaaniast ja väiksemal määral Prantsusmaalt, heeringaid ainult Norrast, kivisütt Inglismaalt, katusekive Hollandist.

Pärnusse veeti väärtuse järgi:

Inglismaalt	33,79%
Preisist	24,82%
Norrast	24,69%

Hispaaniast	10,89%
Portugalist	2,68%
Hollandist	1,72%
Taanist	1,32%

Pärnu väljavedu koosnes järgmistest kaupadest:

lina	319 874 puuda	1 919 241 rbl.	eest ehk	75,56%	väärtusest
takud	3 707 „	12 974 „	„ „	0,51 „	„
kanep	1 674 „	6 363 „	„ „	0,25 „	„
linaseeme	24 466 setv.	372 675 „	„ „	14,67 „	„
oder	17 461 „	109 667 „	„ „	} 7,60 „	„
rukis	9 532 „	74 353 „	„ „		
kaer	2 430 „	9 112 „	„ „		
harjased	140 puuda	12 610 „	„ „	0,49 „	„
puu		1 658 „	„ „	0,06 „	„

Väljavedu sihtmaade järgi oli 1863. a. (protsentides kaubaväärtuse järgi)

	lina	vili	linaseeme	lauad ja plangud	üldse
Inglismaa	86,14%			43,54%	66,70%
Preisi		0,82%	100%	4,94%	13,36%
Holland		90,11%		43,31%	9,43%
Portugal	11,54%				8,80%
Belgia					1,55%
Norra					0,14%

1863. a. sõitis Pärnusse sisse 105 laeva, 103 välismaa, 32 inglise, 23 preisi, 16 norra jne. laeva, soolalaadungiga 24 laeva, heeringatega 15, kivisöega 10, katusekividega 5, rauaga 2, jne. Väljus 105 laeva — 14 vene ja 91 välismaa laeva. Tolli laekus 109 605 rbl. 52 kop., s. o. 4,04% sisse- ja väljaveo väärtusest.

Pärnu oli alates XVIII sajandi lõpust, eriti aga XIX sajandi esimesel poolel ja samuti ka sajandi keskel väljaveos silmapaistvamaid Eesti sadamaid, ekspordides esijoones tugevamalt Lõuna-Eesti ja osaliselt ka Põhja-Läti eksportaineid. Pärnu eksportartiklite hulgas seisab esikohal lina, kuid ka vilja osa pole väike. Pärnu väljaveo tugev suurenemine olenes muidugi Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti põllumajandusliku produktsiooni elavnemisest. Pärnu impordi vähese tähtsuse põhjuseks oli eeskätt transiidi puudumine, osalt ka see, et tarbimine polnud veel teinud kuigi silmapaistvaid edusamme, ja lõp-

peks seegi, et keskvalitsus eelistas sisseveos Tallinna Pärnule, sest osa artikleid, mis Tallinna sisseveos olid lubatud, puudusid Pärnu sisseveos ja üldse tehti sisseveos suuri takistusi mitmete artiklite jaoks, mida arvati võivat saada siseturult. Näit. tehti Pärnu sisseveos takistusi villafabriikaatidele, toetudes muidugi oma maa villatööstusele. Importartikleid eriti luksuskaupade alal esines Eesti linnadest kõige enam muidugi Tallinnas, osalt ka Tartus, mis omasid siis kõige enam arenenud tarbijaskonda. osalt linnakodanikkude, kuid ka maa-aadli näol, kuna väikelinnade poodides ostjaskonnale pakkumiseks oli peamiselt esmajärgulise tähtsusega tarbeaineid. Neilegi olid suurteks konkurentideks maal mõisad ja kõrtsid talupoegadele müüdavate artiklitega, nagu raud, tubakas jne.

Teiste väiksemate sadamate kaubandus XVIII sajandi lõpul ja XIX saj. alguses.

Saaremaa peamine sisse- ja väljaveosadam oli Kuressaare. XVIII sajandi lõpul veeti Kuressaarest välja vilja, rukist, nisu, otri, kaeru, veidi ka linaseemneid ja võid. Väljaveetav kaup viidi Hollandisse, Lüübekisse ja Rootsi. Sisse veeti soola, heeringaid, igasugust manufaktuurkaupa osalt linna, osalt maa tarbeks. Vahel tuli aastas sisse 18—20, vahete-vahel ka 30—36 laeva. Kuressaarde toodi välja-veoks vilja osalt ka Läänemaalt.

Kuressaare import oli 1863. a. 41 542 rbl., moodustades ainult ühe kolmandiku väljaveost, mis ulatus 125 224 rublale. Impordist moodustasid sool 40,52%, heeringad 2,03%, toorsuhkur 40,40%, katusekivid 5,16%, raud 5,67%. Välja veeti rukist 12 515¹/₂ setv. 83 384 rbl. ja otri 7 015 setv. 36 671 rbl. eest. Vilja väljavedu moodustas väljaveost kokku 98,40%.

Haapsalu kaubandus oli väike. Tavaliselt kõikus sisse-õitvate laevade arv 6—10 vahel ja nad tulid Lüübekist, Hollandist ja Rootsist. Viljaimport Haapsalusse toimus võrdlemisi väikeselt alalt mandrilt ja osaliselt ka saartelt. Vajadus välismaa kaupade järele polnud suur. Nõrk oli Haapsalu kaubandus veel XIX sajandi keskelgi (1863. a. toimus sissevedu 17 413 rubla ja väljavedu 46 271 rubla ulatuses).

Põhja-Eesti rannikul esines peale Tallinna ja Narva veel tähelepandavama sisse- ja väljaveosadamana teiste väikesadamate hulgas Kunda sadam. 1825. aastal tuli Kundasse sisse 7 välismaa laeva, tuues

kaasa soola, heeringaid, tubakat, kivisütt, ja 10 vene laeva osalt vene kaupadega. Välismaalt toodi sisse kaupu 26 640 rubla, Tallinnast 9 222 rubla eest, kokku 35 862 rubla eest. Välja veeti seal 47 245 rubla eest.

Sisemaa linnade kaubandus XVIII sajandil ja XIX saj. alguses.

Eesti sisemaa linnadest oli elanikkude arvult ja kaubanduselt XVIII sajandi lõpul Tartu tähtsaim. Tartu maakond oli välismaa kaupade ostmise suhtes XVIII sajandil jõukamaid. Oli see ju enam asustatud ja suuremaid Eesti maakondi, mis muidugi pidi mõju avaldama ka Tartu kaubandusele. Varemini oli Tartuski kaubanduslikul alal valitsenud suurem primitiivsus. Polnud spetsialiseerunud äriidid, vaid samas poes võis leida igat liiki kaupa, kuid mitte ühtegi suuremas valikus. Hinnad olid kõrged. 1770-ndail aastail muutus asjaolu. Asutati kraamikaupmeeste kompanii, mistõttu mütsi-, riide- ja nürnbergi kaupu jne. hakati müüma eripoodidest. Riidekaupluste suhtes oli asi halvem. Täielikud riidekauplused puudusid, olgugi et leidis siidikaupmehi, kes kauplesid ka kalevi, villase riide, sitsiga jne. Ka siidikauplused polnud täielikud. See oleks nõudnud suurt kapitali ja pealegi tegi Tartu riideäridele suurt konkurentsi aastalaat, kus kauplesid Riia poed. Kaupade hinnad Tartus olid võrdsed Tallinna omadega. Mõned kaubad olid koguni odavamad, hoolimata sellest, et Tartu kaupmehed pidid Riias tolli maksma, kus see oli palju kõrgem Tallinna omast. Peale selle pidid Tartu kaupmehed Riias maksma komisjoniprotsenti ja lisaks sellele loomulikult veoraha Riias Tartuni. Tartu sidemeid Tallinnaga oleks toetanud madal toll. Narvaga tihenesid mõnevõrra Tartu sidemed siis, kui 1782. a. Eesti- ja Liivimaa tollid ühtlustati Vene omadega. Ka Tartumaa mõisnikud oleksid ehk oma produktide väljaveoks kasutanud odavat veeteed, kui neile poleks produktide transportimine olnud tasuta pärisorjade-talu-poegade poolt.

Tartu kaubanduse areng XIX sajandi keskel oli võrdlemisi väike, kuid maalinnade hulgas siiski silmapaistev. Tartu kaubandusele näib kasuks olnud olevat see, et linn hakkas maalt juurde tõmbama aadlit, siis osalt ka see, et tollipiirid ühtlustati Venega Katariina II ajal.

Ametliku statistika järgi oli 1836. a. Tartus teise gildi kaupmehi 3 ja kolmandast gildist 64. Kauplusi oli siiski nähtavasti enam, sest

gildikaupmeeste hulka ei kuulunud väikeste toiduainetekaupluste omanikud ning võõrastemajade, trahterite ja õllepoodide pidajad. Seisuste statistika järgi pidi poodide arv olema 80, nende hulgas 43 koloniaal- ja rohpoodi, 21 manufaktuurkauplust, 9 liha- ja 7 leivapoodi. 1858. a. esitatakse kaupluste arvuna 62. Võib-olla see arv puudutab ainult neid, kes gildide alla kuulusid, kuna väljaspool olevate kohta puuduvad andmed. Muidugi oli nende kaupluste äriiline läbikäik väike.

Tartus esinevad tähtsamate väljaveoartiklitena vili ja lina, mis siit saadeti Riiga, Pärnu ja Tallinna, ka Peipsi-äärseile kalameestele. Tähtis oli Tartule parema transportimisvahendi käimapanek 1842. a. aurulaeva näol, mis tegi korralikke reise Tartu, Pihkva ja Vasknarva vahel. 1843. a. lisandus sellele veel üks aurupaat. See elustas tunduvalt Tartu kaubandust. Ametlikkude andmete järgi 1843. aastast veeti Kulgu sadamast Tartusse: 10 770 puuda nisujahu, 4 721 tündrit soola, 1 026 pütti heeringaid, 1 380 pange äädikat, 1 119 puuda rauda, 280 puuda naelu, 4 000 puuda kivisütt, 515 puuda rasvküünlaid, 10 puuda kohvi, 5 puuda suhkrut jne. Tartust Kulgusse viidi 658 kuli rukki-jahu, 83 setverti püülijahu, 523 setv. rukkeid, 288 setverti otri, 98 setverti herneid, 33 setverti linnaseid, 2 055 setverti kaeru, 69 843 pange piiritust jne.

Väga elustas aga Tartu kaubandust suurim Läänemeremaade aastalaat kolmel viimasel jaanuarikuu nädalal. 1832. a. toodi sellele laadale kaupu 165 000 hõberubla väärtuses. Järgnevail aastail oli kauba hulk vahete-vahel madalamal ja kõrgemal. Laatade õitseajaks näivad olnud olevat 1840-ndad ja 1850-ndad aastad. Maalt esines aastalaada peaostjana aadel. 1840-ndail aastail olid arvuliselt ülekaalus vene kaupmehed, enne seda oli ülekaal olnud sakslaste käes. 1850-ndail aastail hakkab sakslaste arv venelaste omast suuremaks kasvama.

Nagu 1842. a. andmeist näha, oli suur osa aastalaada kaupadest ($\frac{1}{4}$ koguhulgast) puuvilla-tekstiilkaubad, millele järgnesid siid ja poolsiid, kanep- ja linane riie, villane riie, võrdlemisi rohkesti tubakat ja koloniaalkaupu. Tekstiilidele langes siiski lõviosa, mis osutab riidekultuuri tõusule nii linnaelanikkonnas kui ka maal aadli seas.

Tartu oli meie maalinnade hulgas tõusnud teistest palju kõrgemale tasemele. Teised sisemaa väikelinnad ei etendanud kaubanduslikus liiklemises kuigi tähtsat osa. Põhjuseks oli juba see, et välismaa kaupu osteti eeskätt sadamalinnadest ja Tartust. Talupoegi viisid sadamalinnadesse voorid. Väikelinnad tegelesid talupoegadelt mõnin-

gate vähemtähtsate artiklite, nagu lina, vaha, toornahkade ülesostmisega, et seda sadamalinnadesse edasi saata. Vilja ostsid nad kohalikuks tarbimiseks, mis nende linnade väiksuse tõttu polnud kuigi suur. Väikelinnade kaupmeeste parimaks ostjaskonnaks oli talupoegkond ja peamiselt oli neil siis müügil kaupu talupoegadele tarbimiseks. Valgas leidsid 1770-ndail aastail mõned kaupmehed, Viljandis, Paines, Rakveres oli 3 või 4 kauplust. Hiiumaal pidas krahvinna von Stenbock oma laeva, millega saatis vilja ja lupja Haapsalu ja Lüübekisse, tuues sealt ka soola. Põltsamaa piirkonna talupoegadele olid võrdlemisi soodsaks kaupade ostupaigaks v. Lauw' tehased, kuid needki olid kaunis väikesed.

Tõusev elustandard linnades ja mõisnikkude seas XVIII saj. teisel poolel. Kaupmeeskond.

XVIII sajandi teisel poolel oli maa asustus virgunud ja jõudnud enam-vähem Põhjasõja-eelsele tasemele. Maa elus tekkis XVIII saj. teisel poolel aadli juures tung kõrgema elustandardi järele. Ehitati rikkalikumaid ja luksuslikumaid elamuid. Ka muidu elunõuded tõusid, mille rahuldamine läks maa majandusel raskeks. Mõisnikud hakkasid oma suurenevaid tulusid kulutama majanduslikult ebaratsionaalselt. Osa neist kulutustest tehti maal eneses, osa aga kulus elu peale Peterburis, välismaareisudel ja õppimisele välismail. Palju kulus aga ka kallima rõivastise, maitseainete jne. peale. Ka tõusis teatavate kihtide elustandard linnades. Kohv, tee ja suhkur muutuvad linnades lihtkodanikkude ja maalgil mõisateenijate ning osalt käsitöölise seas igapäevasteks aineteks, ilma milleta ei saada läbi.

Eesti linnades oli enam arenenud kaupmeeskond XVIII sajandil Tallinnas. Selle koorekiht koosnes sakslastest. XVIII sajandi kestel kaob ala-saksa keel Tallinna kaupmeeste perekondades, hakatakse kõnelema kirjakeelt. Seltskondlik läbikäimine elavneb ja elustandardi nõuded kasvavad. Ainult erandina olid meie maa kaupmeeskonda sisse tunginud venelased, kes kauplesid Tallinnas oma kaupadega — kingade, säärtsaabaste, piitsade, tuhvlite, purjeriidega jne. Neid artikleid veeti osalt ka välja (1768. a. näit. peamiselt purjeriiet üle 3100 rubla eest). Eestlasi oli peale saksa kaupmeeste ja käsitöölise linnades palju, kuid nad kuulusid alamkihtidesse. Nende hulgast komplekterus mustatöötajate kaader, voorimehed, kandurid, hoovipoisid, majateenijad ja kalurid. Elasid nad osalt linnas, hoopis suurel

arvul aga eeslinnades — agulites. Linnad vajasid alatasa värsket tööjõudu maalt. See oli aga raskendatud ja ainult mõisniku nõusolekul ning erilise tasu eest võisid nad maalt lahkuda. Sageli polnud nende töö- ja palgatingimused linnas siiski kuigi soodsad. Peale eestlaste, sakslaste ja venelaste leidus linnades veel rootslasi ja soomlasi, viimaseid peamiselt Tallinnas, Narvas ja Haapsalus.

Peale sakslaste olid linnades majanduslikult ilmekamaks kihiks venelased. Peamiselt elas ja liikles neid Tartus, Tallinnas ja Narvas. Venelased tegelesid enamikul juhtudel kauplemisega, kuid ka aian-dusega. Neid leidus ka maal kaluritena, puuseppadena, müüri-seppa-dena. Tegelikult oli enamik venelastestki, nagu eestlased, pärisorjad, kelledele nende pärihärрад, neid mõisas mitte vajades, olid teatava maksu eest võimaldanud teenistuse võõrsil, kus nad tegelesid kau-banduse, käsitööde ja aianduse alal. Üksikud ja osavamad muutusid äri ajades aegapidi õige jõukateks ja ostsid end suurema summa eest pärisorjusest vabaks. Kohalikkude linnade saksa soost kodanikud, eriti Tallinnas ja Tartus, püüdsid venelasi tagasi suruda. Tallinnas pandi nad rae kontrolli alla, piirates neil tegevusala, lubades neil kau-belda ainult vene, mitte aga nn. „ülemere-kaupadega“. Toetudes senati ukaasile 1730. aastast andis Tallinna raad 1731. a. määruse vene kaupmeestele, mille järgi nad pidid alistuma igapidi linna määrus-tele ja kohtumõistmisele ja millega piirati tugevasti nende kauple-misvabadust: vene kaupmees võis omada ainult üht poodi ja ainult linnas; oma kaupu ei tohtinud ta müüa pinkidelt ega laudadelt, samuti ka tänavail ümber kanda. Vene kaupmees pidi piirduma „vene kaupadega“ — lõuendiga, vatmaniga, seemnetega, sibulatega, küüslauguga, piitsadega, hobusetekkidega, parknahkadega jne. ja sõjaväe jaoks viltide, kinnaste ja lihtsate mütsidega. 1770. a. leidus Tallinnas 68 registreeritud vene kaupmeest, kes jagunesid 3 kate-gooriasse: lõuendikaupmehed, pudukaupmehed turul ja eeslinnas Viru värava ees. Peale selle leidus siis Tallinnas 4 vene lihunikku, 4 küünlavalajat, 3 koogiküpsetajat ja 4 köögivilja-aednikku. See korraldus kestis kuni 1786. a.

Venelased olid pinnuks silmas ka Tartu kaupmeestele, seda enam, et nad oma vähenõudlikkusega ja äritsemise osavusega hakkasid saks-lastele tegema peavalu. Kõige vabam näib venelaste seisukord olnud Narvas, kus nad teetsesid kaupmeestena ja käsitöolistena. See on muidugi seletatav Narva kui piirilinna asendiga, sest Narva tuli kokku palju vene kaupu, mida toimetasid sinna vene lodjamehed ja voorimehed. Venelaste sõltuvust raeringkonna, gildide ja tsunftide

egoistlikust eeskostest oleks vähendanud asehaldamiskorra pikem püsimine meie linnades (1786—1796), mis vähendas endiste korporatiivsete ringkondade ja asutiste mõju linna majanduselu juhtimisel. Eesti- ja Liivimaa sulustus Vene ala suhtes lõppes aga alles XIX sajandi 60-ndail aastail.

Maakaubandus.

Kõige levinumaks ja üldisemaks maakaubanduse vormiks XVIII sajandil oli see, mida harrastasid mõisad. Mõisades leidus müügiks soola, rauda, tubakat, heeringaid jne., mida pakuti müüa nii mõisas eneses, aga ka kõrtsides raha eest ja produktide vastu, mida talupojad müüsid. Tubaka ja heeringate pidamine kõrtsides oli lubatud, samuti kui õlle, põletatud viina, leiva, kaerte ja heinte pidamine, mida vajasid tolle aja reisijad. Maakaubandus arenes just linnade kauguse ja sageli halbade teeolude tõttu. Talupoegadel polnud alati võimalust sõita pika maa taha linna, et seal oma vähest kaubavajadust rahuldada. Vajaliku kauba laskis mõisnik linnast tuua sealt tagasipöörduvate vooriliste poolt. Otse välismaalt kaupu tellivaid aadlimehi oli vähe. Mõisnikud ostsid meeeldi kokku talupoegadelt eriti vilja, kuid ka lina. Vilja kokkuostmine toimus osalt selleks, et seda kasuga sadamalinnades edasi müüa, osalt aga, et ostetud vilja viinaks põletada. Talupoegadelt vilja kokkuostmisele hakati XVIII s. lõpul tegema takistusi, kuid suuremate tulemusteta.

Maakaubanduse vastu olid aga linnad ja alevid. Korduvalt pöörduvad linnad, Riia, Pärnu, Tartu jt., võimude poole, et keelataks maakaubandus ja eesost. Riia kindralkubernerid ja teised võimud tegidki vastavaid korraldusi, keelates maakaubanduse, toetudes rootsiaegseile määrustele. Neist keeldudest oli aga vähe kasu.

Maakaubandus ja eesost oli vana pahe, mille vastu oli peetud energilist võitlust juba pikema aja jooksul. Linnad, lähtudes sellest seisukohast, et kaubandus on linna elatusala, võitlesid äärmise visadusega oma õiguste eest. Linnade seisukohaga ei rahuldunud aga aadel, kes süüdistas linna talupoegadelt kaupade väljapetmises ja liigkasuvõtmises, et see olevat vaese talupoja väljajaimine. Osaliselt näis aadlil olevat õigus. Tegelikult osatigi talupoegadelt linnas alla tõelise turuhinna kaupu välja meelitada, kuid teiselt poolt oli ka mõisnikkond huvitatud talupoja-kaubandusest, püüdes talupoegi ekspluateerida kaupade müümisel ja ostmisel. Põhja-Eestis, samutigi Liivimaal,

keelati üldse sajandi teisel poolel talupoegadel ilma mõisa loata müüa hobuseid ja kariloomi.

Juba Rootsi ajal olid meie maa linnades spetsialiseerunud erilised talupoja-kaupmehed, kes endi alla olid haaranud maal teatava ala talupojad. Eriti oli see kaubanduslaad välja arenenud Liivimaal. Peale Põhjasõda jätkus selline kaubitsemine, kuid nüüdki võitles selle vastu tugevamaks muutunud aadel, püüdes maakaubandust enda kätte saada ning ülesostuga sellest kasu ammutada. Linnad, eriti suuremad, toetudes omaaegsetele kapitulatsioonidele ja Uusikaupunki rahu tingimustele, püüdsid küll võidelda oma huvide eest, toetudes maa-kaubanduse, eesostu jne. suhtes rootsiaegseile määrusile. XVIII sajandi esimesel poolel neil see enam-vähem õnnestuski, kuid sajandi teisel poolel hakkas kogu endine süsteem murduma. 1764. a. otsustas kaubanduskomisjon Riias, et talupoja-kaubandus linnas tuleb lõpetada. Ka muidu püüdis aadel talupoja-kaupmeestega võidelda seega, et ta võimalikult kõiki talupoegadeprodukte katsus üles osta.

Talupoja-kaubandust linnades pidurdas tunduvalt viinapõletamise arenemine XVIII sajandi lõpupoolel, kui mõisad hakkasid talupoegadelt vilja kokku ostma. Nii varises kokku üks ilmekamaid Rootsi ja Poola ajal meie maal väljaarenenud kaubandusvorme. Uus aeg tungis väga intensiivselt peale. Endise süsteemi murdumiseks talupoja-kaubanduse alal aitas kaasa uus aeg uute nõuetega, ent ka see sotsiaalne muutus, mis siin toimus aadli mõjuvõimu tõusuga ja mis tähistas talupoegkonna veel suuremat ekspluateerimist mõisa poolt. Talupojale oli vaevalt sellest kasu, et ta vabanes kohustusest müüa kaupa ainult teatavale kaupmehele linnas, nüüd oli ta seda sunnitud müüma oma pärishärrale. Siingi kasutati osaliselt samasugust survet ja sundvahendeid kaupade väljameelitamiseks, nagu seda olid teinud omal ajal talupojakaupmehed, eeskätt aga alkoholi.

Kapitali ja kaubandusliku aktiivsuse vähesus linnades.

Meie linnade arengus XVIII sajandil on iseloomulik see, et puudus suurem aktiivsus, puudusid kapitalid, pangad ja korralik krediit. Ka puudusid meie kaupmeestel laevad. Kapitali nappuse tõttu ja osalt ehk traditsionalismigi mõjul ei puutu meie kaupmeeskond otseselt kokku välismaa turgudega, seda teevad hollandlased ja inglased. Hollandlaste ja inglaste erikaalu tähtsus ei muutu siin siiski mitte säärase intensiivsusega kui Riias. Kui XVIII sajandil Hollandi kaubandusvõimu osatähtsus maailmas areneb langevas joones, kaotades

võistluses inglastele, hakkab nende osa vähenema ja Baltikumi kaubanduses, mis Hollandi kaubandusvõimule oli olnud nii olulise tähtsusega. Kuid Eesti alal mängivad hollandlased ikkagi üsna suurt osa, vahendades näiteks Pärnu vilja Lääne-Euroopasse veel XIX sajandil.

Eesti linnades hakkas järk-järgult inglaste osa kõige intensiivsemalt esinema Pärnu ja Narva väljaveokaubanduses, sest just need linnad omasid väljaveoartiklitena sääraseid tooteid, mis vajab Inglismaa ja kõigepealt Inglismaa linatextiiltööstust, kuid Inglise turg nõudis ka puumaterjali. Neid artikleid saatsid Eesti linnadest välja peamiselt Pärnu ja Narva, kuna Tallinnal oli lina väljaveoks vähe ja puu üldse puudus. Lina väljaveos Eesti alal tõusis peagi juba, nagu eespool nägime, esikohale Pärnu, ja Inglismaa osatähtsus oli Pärnu väljaveos õige suur. Tegelikult kujunes siis Inglismaaga kaubandusest saadav raha Lõuna-Eesti põllumajanduse finantseerimise tähtsaks vahendiks, soodustades talude ostu, rahamajandusele üleminekut jne. Ajajärgu lõpul tõusva kaubanduse tõttu elavnes linlik elu ka Pärnus.

Linnade tulud ja kulud.

Jälgides linnade tulusid ja kulusid, on olemas kättesaadaval kujul andmeid eeskätt Liivimaa linnade kohta. 1858.—1860. aastais ulatusid läbistikku Liivimaa linnade kulud 835 345 rublani; lõviosa sellest langes Riiale, teiste Liivimaa linnade kulud olid ainult 105 905 rbl. Kulud olid:

Tartus	35 169	rbl. ehk	aastas	259	kop. ühe	elaniku	kohta
Pärnus	30 645	„ „ „	452	„ „ „	„ „	„ „	„ „
Kuressaares	8 994	„ „ „	266	„ „ „	„ „	„ „	„ „
Viljandis	6 671	„ „ „	269	„ „ „	„ „	„ „	„ „
Võrus	5 581	„ „ „	375	„ „ „	„ „	„ „	„ „
Valgas	4 611	„ „ „	189	„ „ „	„ „	„ „	„ „

Linnades oli kulusid valitsemiseks, asutiste ja ehitiste ülalpidamiseks, üsna suuri kulutusi nõudsid ka kohus, õppe- ning hoolekandetasjandus ja ka sõjavägi, eriti väiksematelt linnadelt. Kohtule, koolile, hoolekandele ja sõjaväele kulus Tartus 37,19%, Pärnus 48,52%, Kuressaares 55,60%, Viljandis 76%, Võrus 83,21%, Valgas 59,25%. Kohtu ülalpidamiseks kulutas Lõuna-Eesti linnadest kõige enam Viljandi — 31,36%, kõige vähem Pärnu — 14,08%; sõjaväele kõige enam Viljandi

— 19,82%, kõige vähem Valga — 6,39%, haridusele ja hoolekandele kõige enam Võru — 49,39%, kõige vähem Tartu — 1,06%.

Väga sümptomaatilised meie linnade erikaalu kindlakstegemises on linnade tulud. 1858—1860 laekus Liivimaa linnadel kokku 929 779 rbl., ilma Riia 122 335 rbl. Ka siin langes nagu kuludegi suhtes teine koht Tartule ja kolmas Pärnule, kuna teised Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti linnad mängisid võrdlemisi õige väikest osa. Peale Kuressaare olid Liivimaa eesti linnade tulud kuludest suuremad.

Lõuna-Eesti linnade tulud olid järgmised:

Tartus	44 503 rbl.	ehk 327 kop.	ühe elaniku kohta
Pärnus	34 355	„ „	506 „ „ „ „
Kuressaares	8 909	„ „	263 „ „ „ „
Viljandis	7 749	„ „	313 „ „ „ „
Võrus	6 252	„ „	420 „ „ „ „
Valgas	4 765	„ „	195 „ „ „ „

	Eraõiguslikust omandist	Otsesed maksud	Kaudsed maksud	Kokku
Tartu	36,00%	47,21%	1,71%	84,92%
Pärnu	45,52%	18,02%	8,80%	72,34%
Viljandi	46,96%	40,37%	3,20%	90,53%
Valga	25,31%	42,95%	28,76%	97,02%
Võru	1,06%	38,65%	31,37%	71,08%
Kuressaare	26,37%	41,50%	19,69%	87,56%

Riia sai suuri tulusid linna mõisadest, linna platside, heinamaade, juurviljaaedade, poodide jne. rendist, suured olid ka tulud fiskaalsetest eesõigustest (sillaraha, maanteemaks, kaalulõiv jne.), sellest suuremad olid kinnisvaramaksud ja kaudsed maksud (4% sisse- ja väljaveetavatest kaupadest, joovastavate jookide aktsiis jne.).

Ka T a r t u tulud linnamõisadest, lubjapõletusest jne. olid võrdlemisi suured, hoopis vähe andsid siis aga fiskaalsed eesõigused, lõivud ja kaudsed maksud. Õige suur oli tulu kinnisvaramaksust. P ä r n u s andsid peaaegu poole linna tuludest linna mõisad, lokaalid jne., kaudsed maksud ka enam kui Tartus. K u r e s s a a r e tuludes moodustasid võrdlemisi tähtsa osa linna mõis, karjamaa, krundid jne., eriti palju tuli sisse kinnisvaramaksust ja üsna palju ka kaudsetest maksudest (alkoholiliste jookide aktsiis jne.). V i l j a n d i tuludes etendasid võrdlemisi tähtsat osa linnamõis, krundid ja lokaalid kui

ka kinnisvaramaks. Võru tulude peaaluseks olid otsesed ja kaudsed maksud (kinnisvaramaks, joovastavate jookide müügiõigus, kõrtsindus jne.). Valga sai peatulud linnamõisast, platsidest, lokaalidest ja kaudsetest maksudest.

Üldiselt moodustasid siis Lõuna-Eesti linnade tuludes võrdlemisi tähtsa osa linna mõisad. Tartus ja Pärnus oli see protsentuaalselt suurem kui Riias. Ka saadi võrdlemisi suuri tulusid eriti otsesest ja kaudsetest maksudest. Nii moodustas näit. kinnisvaramaks Tartus suure, võrdlemisi õige tähtsa tuluharu.

Otseseid makse maksid ühelt isikult:

	kaupmehed	käsitöölised
Riias	35 r. 34 k.	7 r. 66 k.
Pärnus	25 r. 68 k.	2 r. 88 k.
Valgas	23 r. 4 k.	1 r. 20 k.
Tartus	22 r. 3 k.	14 r. 37 k.
Viljandis	18 r. 33 k.	2 r. 37 k.
Võrus	5 r. 93 k.	1 r. 68 k.
Kuressaares	2 r. 94 k.	—

Neist arvudest nähtub üksikute linnade majandusliku olu suhteline intensiivsus, eriti aga, et see Riias, võrreldes teistega, oli eriti suur. Linnade tulusid jälgides näeme, et mõnedes linnades, nagu Tartus, Viljandis ja Pärnus, laekus võrdlemisi suur osa ka linnamõisade kasutamisest, olles seega siis mitte puhtlinliku ilmega. Üldse polnud ju linlikkus meie linnades, eriti väikelinnades, mitte suur. See ebalinlikkus avaldus ju ka oluliselt veel elatusalade harrastamises, nagu põllutöös (Võru jt.), karja- ja sigadepidamises, kalastamises ja aianduses.

Vene kaubandus- ja tööstuspoliitika XVIII sajandil ja XIX saj. algupoolel.

Vene kaubandus- ja tööstuspoliitika avaldus oluliselt tollipoliitikas, mis taotles oluliselt fiskaalseid ja proteksionistlikke sihte. Vene muutuval tollipoliitikal polnud seni mõju Eesti ja Põhja-Läti sadamale, kui Katariina II ajal 1782. a. pandi kehtima üldine Vene tollitariif ka Eesti ja Põhja-Läti sadamate jaoks. Mõnevõrra rohkem mõju oli võõrriikidega sõlmitud kaubalepinguil. Peeter I majanduspoliitika kahjustas Eesti linnu seega, et Peterburi asutamise järel

tsaar püüdis Vene väljavedu keskendada Peterburi sadamasse. Kui Vene tolliproteksionism taotles Vene tööstuse arendamist, ei võinud sellest XVIII sajandi keskpaigani kasu olla Eestile ja Põhja-Lätile, sest puudus ju siin tööstus.

Vene kaubanduspoliitika hakkas endisest hoopis enam mõjustama Eesti sisse- ja väljavedu Katariina II ajal. Juba Katariina II valitsuse alguses kaotati vilja väljaveo keelud, mis seni olid tugevasti häirinud Eesti ja Põhja-Läti ala väljavedu. Katariina, olles küll häälestatud füsiokraatlikult, püüdis siiski arendada Vene tööstust. Ka meie maal hakkas siis kujunema vabrikutööstus, kõigepealt Tallinnas ja Põltsamaa piirkonnas. Venes eneses esines tööstus tugevasti ka kodutöö näol, suurenes krediidi kasutamise võimalus, kuigi võlaprotsent oli erakorraliselt kõrge. Eesti ala Vene krediidipoliitika siiski veel ei puudutanud.

Eesti ja Põhja-Läti ala majandusele polnud muidugi kasuks ka see, et Vene oma sisemajanduslik organisatsioon oli vähe arenenud, teedevõrk primitiivne ja ostujõud nõrk. Ka polnud Vene ala kaupade väljaveole kasuks see, et tähtsamaid väljaveoartikleid, vilja, lina, kanepit, koormasid kõrged väljaveotollid, eriti 1797—1850. 1840-ndail aastail aga hakkas Lääne-Euroopa turule voolama Ühendriikide vili. Ka polnud Eesti ja Läti sadamaile kasuks suured võnked Vene majanduspoliitikas, mille tendentsid hakkasid avalduma Katariina II valitsuse lõpul, saades otse pahaendelise ilme Paul I ajal, kui 1801. a. märtsikuus anti käsk, et kaupade väljavedu Vene sadamaist võib toimuda ainult keisri enese loaga, mis oli mõeldud Inglise merikaubanduse kahjustamiseks. Samuti kasuks polnud muidugi Eesti ja Põhja-Läti ala kaubandusele 1800. ja 1801. a. antud klaas-, teraskaupade ja tekstiilsaaduste jne. sisseveo keelud.

Aleksander I valitsuse alguses valitsevad vabameelsemad vaated ei mõjutanud aga kuigi palju Vene majanduspoliitikat: häirisid sõjad ja nendega seoses olevad majanduslikud raskused ja Napoleoni sõdade mõjul tekkinud šovinism. Eesti ala kaubandust häirisid eriti Napoleoni sõjad. Vene kaubandust segas Napoleoni vägede nihkumine Preisi vastu ning Saksa vabasadamate piiramine inglaste poolt. Sõdade tõttu tabas maad viljagi väljaveo keeld, mis oli eriti kahjulik Eesti ja Läti alale, nagu ka Aleksander I osavõtt Inglismaavastasest kontinentaalblokaadist. Vene majandus sattus nüüd väga suurtesse raskustesse. Nende raskuste vältimiseks kaotati osaliselt vilja ja raua väljaveotollid, osalt aga kõrgendati tolle, nagu kanepile, linale, soolale, linaseemnele jne., arvates, et nende artiklite

suhtes pole konkurentsi välisturgudel. Sissevedu piirati äärmiselt. Uus Vene kaubanduspoliitika, mis takistas luksusainete sissevedu, riivas valusalt just Prantsusmaad, mis neid artikleid väljaveoks andis. Ka ei meeldinud Napoleonile seegi, et Vene lubas Inglise asumaade kaupu erapooletute rahvaste laevadel sisse vedada. Napoleoni-aegsed sõjad mõjustasid õige raskesti just Eesti ala majandust: teravili ummistas siseturu, kannatasid linnad ja maa, maal mõisnik- ja talupoegkond. Viimastel oli raske õiendada rahalisi makse ja hankida raha kõige vajalikuma hankimiseks.

Kui Napoleoni väed Venest taganesid, sõlmiti rea riikidega kaubanduslepinguid, näit. Rootsiga, Hispaaniaga, Türgiga, Pärsiaga ja Taaniga. Vene keelusüsteem 1810—1815 oli küll kasuks Vene tööstusele, mitte aga Eesti- ja Liivimaale, kus tööstus polnud arenenud. Seegi, mis juba oli olemas, soikus. See keeluaeg oli suureks kahjuks Eesti linnade kaubandusele ja lühiajaline tollitariifide alandamine ei võinud kuigi palju seisukorda parandada.

Kaitsetollide tõttu paranes Vene riigimajandus tugevasti Nikolai I ajal, eriti rahaminister krahv Cancrini tegevuse tõttu (1823—1844): metallvaluuta seati uuesti sisse, väliskaubandus arenes tugevasti, krediidiusaldus tõusis, kuid ka Cancrin pidi kasutama paber raha. Kui Moskva jne. piirkonnale see aja jooksul oli soodus, siis polnud seda Eesti alal samavõrra märgata. Tööstus, mis sellest oleks võinud kasu saada, oli alles rajamisel. Eesti ala kalevivabrikud Hiiu-Kärdlas ja Sindis olid küll tegevust alustamas, kuid Narva tööstus hakkas jalgu alla võtma alles sajandi keskel. Venes eneses takistas majanduse arengut tublisti aga teede arenematus. Teede ehitamine nõudis Vene territooriumi suuruse tõttu suuri kulutusi, mis olid seda vähem tasuvad, et asustus oli hõre ja ainult mõnes piirkonnas tihedam. Kui võtta veel arvesse vähearenenud kultuuri ja ostujõudu, on arusaadav, et Eesti tööstussaadustel ei saanud olla kuigi head turgu.

Võrdlemisi halvas seisukorras oli Vene laevandus. XIX saj. 30-ndail aastail oli Vene väliskaubanduses tegelevatest laevadest venelaste käes ainult 14%. 30-ndail aastail võisid vene laevad viia Inglismaale ja Ühendriikidesse ainult vene saadusi. Paljudes sadamates pandi vene laevadele peale palju kõrgemad maksud kui teiste rahvaste omadele. Samuti nõuti lisatolli venelastelt Hispaanias, Itaalias, Hollandis ja teistes riikides, kaasa arvamata Rootsi, Norra ja Põhja-Saksa merilinnad. Kasuks oli muidugi rahasüsteemi korraldamine Cancrini poolt 1839—1841.

Kui jälgida Vene tööstust XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses, näeme, et XVIII sajandil puudus tööstuseks vajalik vaba jõud, väljaõppinud tehnilised jõud. Olgugi et maa iseenesest võimaldas küllaldaselt toorproduktide tootmist, ei saadud loonusmajandusliku süsteemiga siiski toota vajalikul määral tööstusele vältimatuid tooraineid. Ka polnud kaupadel küllalt minekut. Peeter I-st peale püüab riik elustada tööstust kapitalidega, privileegidega, riigi tellimistega, tollipoliitikaga, kuid siiski arenes tööstus XIX sajandini nõrgalt. Ka Baltimaade tööstusel ei võinud olla väljavaateid. Siseturg oli teorjussüsteemi tõttu arenematu, ostujõuetu ja tahtetu, Vene turg oli samuti ostujõuetu ja teede puuduse tõttu osalt ka kättesaamatu. Peale selle olid siin veel muud takistused.

Vene tööstuses algab suur elavnemine alles XIX sajandil. Vene tööstuse elavnemisel hakkab hoogu võtma ka tööstus Eesti alal. Ka siin areneb kõige enam tekstiiltööstus. Narva tekstiiltehasesse paigutatakse tugevasti Moskva suurkaupmeeste kaubanduskapitali. Üldiselt polnud siiski Vene kaubanduspoliitika Eesti ala linnadele kuigi soodus. Juba Peterburi asutamine tähendas meie linnade transiidi vähenemist, kuna Peterburi ise turuna Eesti alale XVIII sajandil ei etendanud nii tähtsat osa kui XIX sajandi teisel poolel. Elanikke võis siis Peterburis olla u. 100 000. Liivimaa oma ostujõud aga ei ulatunud kuigi kõrgele ega võinudki areneda teorjusliku eba-produktiivse tootmisvormi tõttu. Eesti linnad elustusid taas XIX sajandil, kui maa päris- ja teorjuslikust sõltlusest vabastati.

Vene tollipoliitika oli XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel vene majanduspoliitika tõttu väga varieeruv: kaubanduse bilansi ja oma maa tööstuse soodustamise seisukohast läheneti sageli kõrgete kaitsetollide ja paljude artiklite suhtes otse sisseveokeeldudeni. Kui Vene tollitariif 1667. a. ei teinud kõrgete tollidega takistusi sisseveole, siis taotles Vene tollitariif 1724. aastast Vene tööstuse kaitset ja sisseveo piiramist. Kui kodumaa tööstuses üht või teist artiklit toodeti üks neljandik sellest, mis sisse veeti, siis pidi toll moodustama $\frac{1}{4}$ artikli väärtusest; kui relatsioon oli 1 : 3, siis pidi tollitama sisseveetavat artiklit ühe kolmandikuga. See tollimäärustik oli kehtiv Vene sadamate kohta, kuid Eesti sadamaile, kaasa arvatuna Narva, jäid Vene ajal 1782. aastani kohalikud tollid. Et Venes aga ei toodetud paljusid artikleid, tuli tolli siiski hiljemini kergendada, nagu see toimuski 1726., 1727. ja 1731. a. tollitariifi järgi, kuid keisrinna Jelizaveta Petrovna ajal pöörduti uuesti Peeter I tollisüsteemi juurde tagasi (tollitariif 1757). Vabam tendents tundub

Katariina II tolliseadusandluses. 1767. a. tollimäärustiku järgi lubati tollivabalt sisse vedada tooteid, mida ei valmistatud Venes, põllutöö ja manufaktuuri elustamiseks. Tooteid, mida ei valmistatud siseriigis küllaldasel määral või mille kvaliteet polnud küllalt hea, pidi tollitama umbes 12% väärtusest, kuna nende produktide, mida riigis toodeti, toll pidi ulatuma 30% eseme väärtusest; kõrge tolliga pidi tollitama luksusartikleid. Kui 1767. a. tollitariif kandis veel selgesti Peeter I aegse merkantilismi jälgi, puudus see 1782. a. tollitariifil, mille järgi jäeti ära senisäilitatud väljaveotollid ning mõned sisseveokeelud ja alandati tugevasti tollimäärasid.

1782. a. tollitariif hakkas kehtima ka meie linnades ja siit peale allus meie maa Vene tollitariifidele. Keiser Pauli ajal aga kaotati Katariina II tollitariifid ja asendati nendega, mis olid kehtinud enne Katariinat. Kaubandusele oli suureks takistuseks, kui Aleksander I valitsuse ajal tollipunktide arvu vähendati ja Eesti alal säärane ainult Tallinnas leidis. 1804. a. tollitariif oli siiski pehmem endisest; selle järgi võidi tollida sisseveokaupu 20%, kuna varemini oli võetud 100 ja enamgi %.

1810. a. tollitariif taotles sisseveo piiramist ja väljaveo soodustamist. 1816. a. tollitariifis loobuti sulustussüsteemist, peeti siiski silmas proteksionismi ja riigi fiskaalseid huvisid: lubati sisse vedada mõningaid senikeelatud kaupu, kuid siiski jäi endiselt kehtima keeld paljude sisseveokaupade suhtes (nagu raud-, tekstiilkaubad jne.). Mõõdukas suund avaldus veel tugevamini 1819. a. tollitariifis.

1822. a. tollitariifi järgi lubati hädavajalikke välismaa toor- ja toiduaineid sisse tuua tollita, madala tolliga aga vajalikke materjale, mida aja jooksul võidi maal ise toota. Kõrgelt pidi aga tollitama luksusartikleid, välditavaid manufaktuurkaupu, nagu ka neid tooteid, mida võidi tööstuse arendamisega ise toota. Keelati nende artiklite sissevedu, mis oma tööstusele takistuseks. Selle tollitariifi järgi keelati 21 artikli välja- ja 301 artikli sissevedu. Viimaste hulgas olid peened puuvilltooted, vaskfabrikaadid, klaas, portselan jne.

Tollitariifi revisjonidega 1825, 1830, 1831, 1836, 1838 ja 1841 kaotati paljude artiklite sisseveokeelud, tehti mõõdukamaks tollitakse, et soodustada sissevedu, mõnede artiklite tollimäära aga tõsteti. Tollipoliitika pidi tulema kasuks nii väliskaubandusele kui ka riigi finantsidele.

1850. a. tollitariif oli kindlasti liberaalsem eelmistest: 89 artiklist, millede sissevedu oli keelatud 1841. a. tariifi järgi, oli nüüd ena-

mik lubatud, keelatuks jäi ainult 25 artiklit, nende hulgas toorraud, mere kaudu sisseveetav suhkur, rafinaatsuhkur, tee, piiritus jne. 622 artikli tollimäära alandati, 37 artikli puhul muudeti ja 292 puhul jäeti muutmata. Väljaveokeelud jäeti peaaegu ära. Soodustati nende kaupade sissevedu, mis olid kasuks oma maa tööstusele, nagu toorained, kemikaalid jne. Kui Krimmi sõja järel rahu tehti, anti 1857. a. uus tolliseadus, millega alandati tollimäärasid 380 artiklilt ja lihtsustati sisseveetavate kaupade klassifitseerimist. Ka hiljemini, 1867. aastal alandati mõnede artiklite tolli.

Igatahes oli Vene sissevedu pikema aja jooksul kõrgete tollide ja sisseveokeeldude tõttu tugevasti pidurdatud, mis osaliselt on seletatav seega, et püüti sisse- ja väljaveo bilanssi teha võimalikult soodsaks ja soodustada kodumaist tööstust. Peetri-eelses Venes polnud tegelikult vajalik paljusid artikleid kõrgelt tollida seetõttu, et vähearenenud Vene ei suutnud neid kuigi suures ulatuses tarbida. Ka Peetri-aegne Vene polnud palju enam arenenud, kuid nüüd vajati siiski juba enam sisseveoartikleid. Välismaa artiklite tarbimine muutus üsna oluliselt XVIII sajandil, kui vene koorekihi elustandard tõusis ja kui sõjavägigi vajas fabrikaate ja tuli luua Vene tööstust. Eriti tõusis vajadus välismaa tekstiilide järele. Näit. 1802. a. sisseveos moodustasid tähtsa osa tekstiilkaubad, puuvill-, vill- ja siidtooted, neile järgnesid koloniaalkaubad: suhkur, tee, vein, napsid ja kohv. Venes tehti aga XVIII sajandil takistusi luksuslikumate tekstiiltoodete sisseveole, keelati kuld- jne. tikandustega tekstiil- esemete sissevedu, tehes erandeid Balti sadamaist ainult Riiale, mille Poola kaubandus, kus sääraseid artikleid vajati, oleks muidu tugevasti kannatanud. Vene tollitariifid olid üldse õrnaks punktiks Riiale, mis täiesti põhjendatult kartis Poola kaubanduse pärast, sest Poola sisseveoks võidi suurte kitsenduste korral kasutada Kuramaa, eriti aga Preisi sadamaid. Kui Riia poleks suutnud rahuldada Poola nõudeid sisseveos, oli karta ka, et Riia hakkab kannatama ka Poola väljaveo kahanemise läbi. Venele olid aga ka Riia tollitulud ja kaubandus väga olulise tähtsusega.

Hupeli järgi saadi Liivimaal tollitulused:

enne 1730. a.	144 938	riigitaalrit ja rubla
1730. a.	274 174	„ „ „
1735. a.	264 835	„ „ „
1740. a.	270 756	„ „ „

Storchi andmeil saadi tolli Riias:

1725. a.	55 412 rubla
1730. a.	227 043 Albertus-taalrit
1735. a.	208 608 „
1740. a.	284 127 „

Storchi andmeil saadi teistes Venemaa Läänemere sadamates (peale Peterburi) tollitulused:

	1730. a.	1740. a.
Tallinn . . .	18 630 Alb.-taalr.	52 878 Alb.-taalr.
Narva . . .	21 565 „	19 181 „
Viiburi . . .	2 812 „	2 162 „
Pärnu . . .	4 450 „	6 452 „
Kuressaare . .	1 225 „	3 546 „
Haapsalu . . .		1 123 „

Hupeli andmeil olid Riia tollitulud 1774. a. 559 685 rbl. 39 kop., Tallinnas 1768. a. 17 163 taalr. 34¹/₂ kop.

Samul andmeil ulatusid Eesti- ja Liivimaa sadamate tulud XVIII sajandi teisel poolel aastas 500—800 tuhandele rublale või veel suuremale summale. Riias saadi aastas 400 000—500 000, Narvas 70 000—90 000, Tallinnas 25 000—40 000 rubla tolli, Pärnus umbes niisama palju, Kuressaares vähem, kõige vähem Haapsalus. Tolli suhtes oli kõige enam soodustatud seisukorras Tallinn. Tallinnas ja Pärnus oli toll madalam. Tolli õiendati Albertus-taalrites, mille kurss oli kõrgem kui Vene rubla kurss. Hiljemini aga läks tolli õiendamine Vene rubla peale üle.

XVIII sajandi teisel poolel hakkas pisitasa arenema ka meie tööstus, osaliselt manufaktuuride ja tehaste suunas nii Põltsamaal, Tallinnas ja Rāpinas. XVIII sajandi lõpul leidis Tallinnas 1 peegli- valmistamis-, 1 naha-, 2 küünla-, 1 villaketru- , 1 vildi-, 1 kalevi-, 1 kella- ja 1 suurtükitehas. Mõned eriala tehased kujunesid Põltsamaa lossi energilise omaniku Woldemar von Lauw' juhtimisel Põltsamaa piirkonnas, ja nimelt tärklis- , vasetöökoda, klaasi- ja peegliklaasitehas, portselanitehas ja veel mitmed teised ettevõtted. Klaasitööstuse arengus Põltsamaa piirkonnas oli soodsa eelduseks metsarikkus ja vajaliku toormaterjali kättesaadavus. Maal tekivad veel mõned tärklis- , Rāpinas aga XVIII sajandi teisel veerandil tuntud paberivabrik. Kõige suuremaks tootmis- vormiks oli üle maa, eriti Lõuna-Eestis levinud viinapõletamine.

Olgugi et see tõi maale palju raha, ei omanud see veel üldiselt arenenud kuju, oli primitiivne sisseseadude poolest ega mänginud tööliskonna tekkimisel peaaegu mingit osa. Samuti õlle tootminegi, mida toodeti sisemaa vajaduseks, mitte aga ka välismaa jaoks, nagu viina.

Eeldused maal enesel tööstuse suuremaks arenguks polnud esialgu kuigi soodsad: tundus üsna tugevat kapitalipuudust suuremate manufaktuuride asutamiseks, puudus ka ettevõtlikkus ja asjatundmine ja kõigepealt oskuslik tööliskond. Töölisi tuli välismaalt siia sisse tuua. Müügivõimalused maal olid paljude tööstusalade jaoks väga väikesed. Kõige suuremad olid minemisvõimalused tekstiilil peamiselt linnades, osalt ka maal. Minemisvõimalused paberi, klaasi, portselani, peeglite jne. jaoks polnud kohal eriti suured. Raamatutrükkimine oli vähe arenenud, algkool, mis vireles viletsates tingimustes, oli esijoones siiski lugemiskool ja kantseleide paberitarvitus oli väike. Aknaklaasi vajasid linnad, mitte aga talupoegkond, ja klaasnõud ei leidnud muidugi tarvitajaskonda talupoegkonnas, kus aeti läbi puu- ja saviasjadega. Sama lugu oli paljude teiste, eriti luksusainetega, mida vajati suuremate linnade jõukamates kihtides ja mida osteti osalt ka aadli poolt. Olude sunnil pidid meie väiketehasedki arvestama välist, Vene jne. turgu, nende kasutamine oli aga mitmesuguste asjaolude tõttu raskendatud.

XVIII sajandi lõpul tekkinud tööstusharudest omas osalt algkuju tekstiiltööstus, mis oli arenenud kodutöö laadis, kus mõisavõim laskis oma kasutuses olevaid sõltlasi toota tekstiilsaadusi turustamiseks maal eneses ja linnades. Villase riide valmistamine kodutöö näol oli levinud Põhja-Eesti lääneosas ja osaliselt ka saartel. Saadusi turustati osalt Venesegi. Toormaterjalina oli hea kuulsus Saare- ja Hiiumaa lambavillal. Villast riidetoodeti esijoones kohalikkude vajaduste rahuldamiseks. Teisiti oli lugu linase riidega, mida osalt ka välja veeti. Kodusel teel valmistati meie mõisades XVIII sajandil ainult jämedamat lõuendit, millest valmistati voodilinasid, alus- ja pealissärke, kuid valmistati ka kleite, pea- ja kaelarätte jne. Väiksemal määral kooti riidet kleitide, pluuside jne. valmistamiseks. Tootmisharudest oli mõnevõrra arenenud ka nahatööstus Tallinnas ja mujal.

Üldiselt polnud XVIII sajandi tööstus kuigi tugev. Ta oli üldse kapitali- ja kogemustevaene ja üksikettevõtete tööliste arv ulatus paremal juhul mõnekümnele. Asjaolude nii olles ei moodustanud need inimesed XVIII sajandil mingit suurtööstuse tööliskonda. Tööstuse ning tööliskonna orgaanilisem areng tekkis XIX sajandil.

Tekstiiltööstuse arenemine XIX sajandi keskpaiku.

XVIII sajandi tööstustest kõige enam arenenutena läksid üle XIX sajandisse klaasitööstus ja kõige levinumana viinapõletamine.

Eeldused suurtööstuse tekkimiseks, toetudes ainult kohalikule tarbijaskonnale, olid väikesed ja alles siis, kui võidi arvestada suuremat turgu, võisid tekkida suurema ulatusega tehased, nagu meie tekstiiltööstus XIX sajandil. Mingi alguse aga oli juba saanud ka tekstiiltööstus, mis XIX sajandi esimesel poolel, eriti aga keskel ja teise poole alguses arenes Eesti ala kõige võimsamaks ja suurtööstusele teed murdvaks alaks.

XVIII sajandil oli tekstiil-, nende hulgas just kalevitööstus algamme teinud ka Tallinnas. Silmapaistev tootmise juures on see, et tööjõuna kasutati merkantilistliku ajavaate järgi peamiselt produtsseerimise odavust silmas pidades, nüüdisaja seisukohast vaadelduna täiesti lubamatul viisil alaealisi lapsi. Nii töötasid Tallinna kalevitehases peamiselt alla 10 aastased lapsed. Siiski ei tule veel Tallinna tehast pidada muuks kui just töökojaks, kuna esimeseks tõeliseks kalevitehaseks kujunes krahv Rehbinderi oma Udriku mõisas Virumaal. Kuid ka see jäi hoopis tagaplaanile hiljemini kujunenud kalevivabrikute kõrval. Kalevivabrikuid asutati Narvas, Hiiu-Kärdlas, Sindis ja Voltvetis umbes samal ajal, kui Eesti ja Liivimaal oli hoogu võtmas meriinolammaste kasvatamine.

1820. a. asutati Narvas kaupmees Paul Momma poolt Narva kose juures kalevivabrik, mis vaheajal olles aktsiaseltsi käes läks 1845. a. parun Aleksander Stieglitzi omandusse. 1850. a. töötas vabrikus 600 töölist, kaupa valmistati 1 miljoni rubla väärtuses.

Hiiu-Kärdla kalevivabrik asutati 1828. a.; tegevust ta alustas 1829. a. Constantin Ungern-Sternberg oli alul kavatsenud vabrikut asutada Tallinna lähedusse, ostes seks otstarbeks Hiiuru mõisa, kuid Eesti- ja Liivimaa mõisnikud ei suutnud küllalt toetada ettevõtet. Seepeale otsustas ta ühes vend Eduardiga asutada vabriku Hiiumaale, Kärdlasse, kus vabriku käimapanemist soodustasid suured metsad ja otsene veetee Peterburi ja välismaaga. Juba 1833. a. töötas vabrikus 260 töölist ja toodangu väärtus ulatus 200 000 rublale. Sama arvu tööliste juures tõusis aga 1852. a. toodangu väärtus 242 437 rublale. 1862. a. oli töölisi 560 ja aastatoodangu väärtus 400 000 rubla.

Edukalt arenes ka Sindi kalevivabriku tegevus, mille 1832. a. Sindi mõisas, Pärnu läheduses 1832. a. asutas Johann Wöhrmann,

paigutades sellesse silmapaistva summa: 1 519 000 rbl. 1840. a. töötas Sindi vabrikus 800 töelist; produktsiooni väärtus ulatus 400 000 rublale (1851. a. 1326 töelist, produktsioon 550 000 rbl.). Suureks ettevõtteks oli kujunenud ka Voltveti (Le Clementz ja Co) vabrik, asutatud 1857. a. 1863. a. produtseeris ta aastas kaupa 430 000 rbl. väärtuses.

Ilmeline meie tööstuse arengule oli juba XIX sajandi keskel, et tekstiiltööstuse saadused ei mahtunud kohalikule turule. Siis ja hiljemini kujunes peamiseks turuks Vene sisemaa oma laia ala tarbijaskonnaga. Lähtudes sellest seisukohast tundus tekstiiltehaste asutamine siin mõnevõrra kunstlikuna, kui mitte võtta siiski arvesse odavat veejõudu, mida võisid kasutada Narva vabrikud ja Sindi vabrik. Sääraseid eeldusi Hiiu-Kärdlal ja Voltvetil aga polnud.

Suurtekstiiltööstuse sissepääs ei toonud siia mitte üksnes kapitali väljastpoolt, vaid ka oskustöölisi, eriti meistreid tuli palju võõrsilt sisse. Tähenas ju suurtekstiiltööstuse sissetoomine hoopis uut tehnikat, milleks maal enesel siis veel polnud vajalikku tööjõudu. Kuid aegapidi natsionaliseerus koosseisult tehaste töölistkond ja eesti element, kes seni oli tegelnud peamiselt põllutööga, õppis ka teisi tegevusharusid. See aitas üsna oluliselt kaasa, et eestlasi hakkas võrreldes endisega hoopis enam urbaniseeruma. Kuid see muutus sai siiski teatava ilme alles käsitledava ajastu lõpul ja suur murrang kuulus hilisemasse ajastusse. Nende suurtehaste kõrval jäid muidugi varju säärased ettevõtted, nagu 1837. a. Tartus asutatud Schrammi vabrik jt.

Eriti silmapaistev on just villatööstuse areng XIX sajandi 40-ndaist aastaist 80-ndate aastateni. Suurvabrikutes peale Sindi tõusis tööliste hulk jõudsasti, otse silmapaistvalt aga vabrikute toodang. Kui juba oli võtnud suure hoo villa ümbertöötamine, siis veel kiirema tempoga arenes 1850-ndail aastail tekkinud puuvilla-tööstus, mille keskuseks sai Narva oma suurepärase energia-tagavara — Narva jõe tõttu. 1856. a. müüsid Narva kaupmehe Sutt-hofi pärijad neile kuuluva Narva koske kahte ossa jagava Kreenholmi saare 60 000 rubla eest Peterburi ja Moskva kaupmeestele, kes otsustasid siin asutada vabriku. Selle ettevõtte eesotsas seisis Narva kaupmees Johann Ludwig Knoop, kelle nimele ka saar osteti. Aktsiaseltsi kuulusid välismaalane Frederichs ühes vennaga, vennad Hludov, Kuma Soldatenkov, Aleksander Marsch, inglane Richard Barlow ja Hamina ning Narva kaupmees Ernst Kolbe. Aktsiaselts asutas siia puuvilla ketruse ja kudumise vabriku, mille toodang võrratu kiiru-

sega arenes: 1862. a. tootis Kreenholmi puuvilla ketrusevabrik kaupu 400 000 rubla väärtuses. Puuvilla saadi Ameerikast ja Egiptusest. Peale mainitud tekstiilvabrikute asutati 1851. a. Stieglitzi poolt Narva linaketramise vabrik, kus 1860. a. töötas 525 töölist, tootes kaupu 610 000 rubla väärtuses.

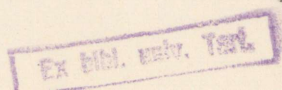
Kahtlemata sai tööstuse läbi Narva linn palju elanikke juurde, kuna Sindis, Voltvetis ja Hiiu-Kärdlas kujunesid alevikud. Võrreldes Soomega näeme, et meil mainitud aastatel tekstiiltööstus nii tööliste arvult kui ka produktsiooni väärtuselt oli hoopis rohkem arenenud kui seal.

Kahtlemata hakkas tekstiiltööstus, kuhu valgus peale teoorjuse lõppu suurel arvul maalt töölisi, mõjustama ka rahvarõivastise ümberkujunemist. See ei toimunud muidugi ühekorraga ja see võttis hoogu alles XIX sajandi teisel poolel. Talupoeg produtseeris veel kaua riidet oma tarbeks kodusel teel. Veel XX sajandi alguses kooti meil ostetud puuvillalõimest kangaid, kooti ka täisvillaseid kangaid, kuna vill aga enne villaveskis kedrata lasti. Järk-järgult oli moodi läinud ka kodukootud riide vanutada laskmine sellekohastes töökodades. Nii tuli järk-järgult vabrikuriie meie taludessegi.

Kokkuvõte.

Pikal perioodil Põhjasõjast XIX sajandi keskpaigani. jäi Eesti linnanduses kaubandusliku ja tööstusliku tootmise üldilme oluliselt endiseks. Suurtööstus oli XIX sajandi keskpaigas alles ajamas oma esimesi radasid, kusjuures uus tööstusvorm sai kõige uudsema kuju Narvas. Tugevalt oli rajatud tekstiiltööstus Hiiu-Kärdlas, Sindis ja Voltvetis. Kuid suurtööstuse tugevam läbimurd kuulub alles sajandi teise poolde, kuhu peaks siis loomulikult kuuluma tervikuna ka suurtööstuse arengu käsitlemine.

XVIII sajandil ei suudetud veel organiseerida suuri tööstusi, osalt kapitalide, osalt kogemuste, soodsa sissetöötatud müügiala ja osalt muidugi ka vastava kohaliku töölistkonna puudusel. XVIII sajandil ei suudeta juba siin valitsevate sotsiaalmajandusliku olukorra ja sotsiaalsete vaadete tõttu luua suurtööstusele vajalikku töölistkonda. See ülesanne jääb XIX sajandil teisele poolele, kus ühes suure murranguga ühiskondlik-sotsiaalsest struktuurist vabaneb palju inimeksi massilise produktsiooni jaoks. Küla emantsipeerudes mõisast hakkas loomulikult intensiivsemaks muutuma sajandite

jooksul tardunult veeteerunud põllumajandus. Küla sai sellega hoopis suuremaks linna- ning tööstustoodete ja välismaalt imporditud kaupade vajajaks. Suurema kaupade tarbimisega pidi külaigi andma linnale enesele ja sealt eksportimiseksprodukte hoopis suuremal määral kui varemini.

Eesti ala XVIII sajandi linnade rahvastiku, äride hulk ja suurus, sisse- ja väljaveo suurus osutab järjekordselt sellele, et maa- majandus oli stagneerunud ja et see ei soodustanud kaubanduse ja käsitööde arengut. Vaevalt võiks olla teist seisukohta ka XIX sajandi esimese poole kohta. Olgugi et siin mõisade majapidamise tootmise süsteem avaldas juba teatavaid muutumise tendentse, jäi küla endiselt veeteeruma endise kodumajapidamise tootmisviisi juurde.

Traditsioonilise majapidamisvormi muutumine oli möödapäasematu paratamatus. Kui Läänes oldi vabanenud iganenud sotsiaal- majanduslikkudest köidikutest ja kui kasutusele võetud aur, loodusteadus rakendatud agrikultuuri teenistusse ning inimenergiale antud uus impulss vaba töö näol, ei võinud olukord ka siin enam jääda endiseks. Kuulusime siis tahes-tahtmata Euroopa kehandisse, nagu see oli ka varemini olnud. Võõra organismina oli linn keskajal tunginud eesti külaühiskonda, tuues siia uusi töövorme, töö ja kaubanduse organisatsiooni. Küla tööühiskond jäi aga endiselt püsima, saades vaid uue rakenduse motiivi mõisavõimu organiseerudes, eriti just siis, kui mõisa oma põllupidamine välja arenes.

Nüüd seisid nii küla kui ka linn hoopis uute nõudmiste ees, vanad vormid pidid taganema uute ja jõulisemate eest. Kui linnas oli töötav isik teatud määral vabam, siis sidus maal mõisavõim inimese isikliku ja majandusliku vabaduse peaaegu täiesti ja võttis inimeselt tööisu. Ka linnas polnud loomevõim vaba. Tsunftidesse juurdepääs oli äärmiselt raskendatud. Need, kes sinna ei pääsenud, ei omanud tööõigust tsunftipäraste elukutsete alal. Ka tsunftides enestes pidurdas kitsas reglementeerimisvaim inimese vabamat tahet ja isiklikkude võimete arenemist. Inimese loovat vaimu tuli emantsipeerida. See protsess toimus XIX sajandi keskel ja sajandi teisel poolel antud reformidega. Töö sai sajandi teisel poolel hoopis teised alused.

Tähtsamat kirjandust:

- Adelheim, G., Revaler Bürgerbuch 1710—1786. Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIX. Tallinn 1934.
- [Albaum, Fr. U.], Ueber freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Riia 1772.
- Amelung, J., Studien zur Geschichte Oberpahlens. Tartu 1892.
- Bienemann, Fr., Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Tallinn 1902.
- Bienemann, Dr. Fr., Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Ehstland (1783—1796). Leipzig 1886.
- Bienenstamm, H. v., Geographischer Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, oder der Gouvernements Ehst- Liv- und Kurland. Riia 1826.
- Eesti rahva ajalugu II—III. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu 1934—37.
- Eckardt, J., Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig 1876.
- Friebe, W. Chr., Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland. Riia 1794.
- Friedenthal, I.-M., Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIV. Tallinn 1929.
- Hansen, H. J., Geschichte der Stadt Narva. Tartu 1858.
- Hupel, A. W., Die gegenwärtige Verfassung der Rigaschen und der Revalschen Statthalterschaft. Riia 1789.
- Hupel, A. W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I—III. Riia 1774—1782.
- Jung, Fr. v., Beitrag zu einer vergleichenden Finanz-Statistik der Städte Livlands und Oesel's a. d. J. 1858—1860. Riia 1863.
- Jung-Stilling, Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livlands für Jahre 1847—63. Riia 1866.
- Kenkmaa, R., Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuesti asutamise mõõdunud sajandil. „Vana Tallinn“. I k., 1. v. Tallinn 1936.
- Kruus, H., Tartu XIX sajandil ja XX-da alul. Koguteos „Tartu“. Tartu 1927.
- Nottbeck, Dr. E. von und Dr. W. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Tallinn 1904.
- Sepp, H., Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Koguteos „Korp. Sakala 1909—1934“. Tartu 1934.
- Sepp, H., Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. Tartu 1929.
- Snell, K. Ph. M., Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena 1794.

Tarvel, P., Meistrite ja sellide vahekorra Tartus XVIII sajandi lõpul. Ajalooline Ajakiri 1935.

Tobien, A., Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. 1. Band. Berlin 1899.

Treiberg, P., Tartu linn XVIII sajandil (1704—1800). Koguteos „Tartu“. Tartu 1927.

Ungern-Sternberg, P., Das Annotations Protokoll de Ao 1716 für den Distrikt Harrien. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VI. Tallinn 1901.

Wittschewsky, V., Russlands Handels-, Zoll- und Industriepolitik von Peter dem Grossen bis auf die Gegenwart. Berlin 1905.

Кренгольмская мануфактура 1857—1907. Peterburi 1907.

Петровъ, А. В., Городъ Нарва. Peterburi 1901.

Äratrükk teosest „Eesti majandusajalugu I.“

O./ü. „Ilutrükk“, Tartu, 1937.